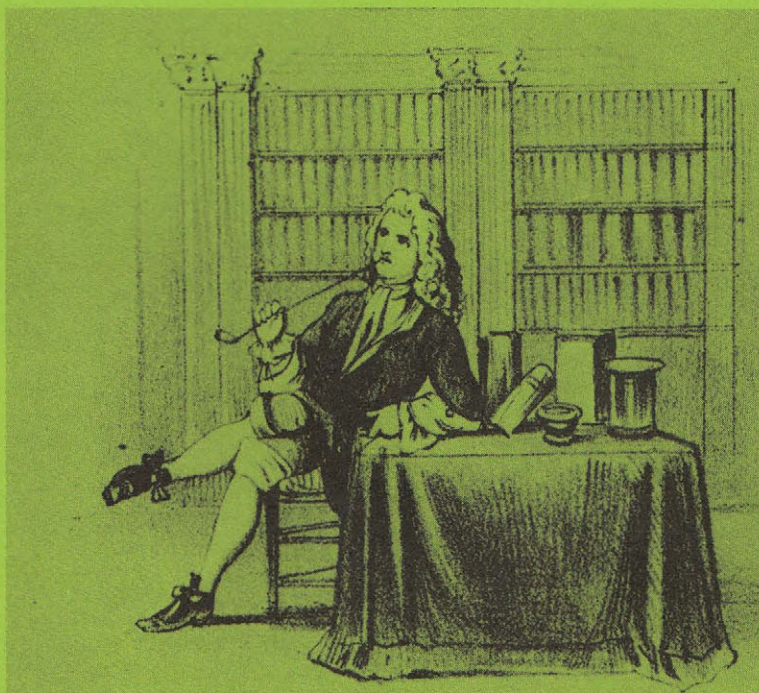


BATAVIA ACADEMICA

BULLETIN
VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP
UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

I (1983)



APA - HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM & MAARSSEN

APA / POSTBUS 122 / 3600 AC MAARSSSEN : SELECTIE VERSCHENEN BOEKEN

- BESSELAAR, J.J.v.d.: Het portugees van Brazilië, met aanvullingen voor het europees portugees. Grammatica (4e dr.), hulpboekje (ISBN 90 302 1246 2)
- BOERSEMA, B.R.C.A.: "De Linie" 1946-63, een weekblad in handen van jezuïeten. De pers als middel tot apostolaat. English summary. (ISBN*90 302 1212 8)
- BONGAERTS, T.C.G.: The correspondence of Thomas Blount (1618-1679), a recusant antiquary. His letters to A.Wood... edited (ISBN*90 302 1214 4)
- BOTS, (J.A.)H. & P. LEROY: Correspondance intégrale, 1641-1650, d'André Rivet et de Claude Sarrau, publiée et annotée. 3v. (ISBN 90 302 1050 8)
- CIHAK, V.: Les Provinces-Unies et la Cour impériale, 1667-1672. Quelques aspects de leurs relations diplomatiques. (ISBN*90 302 1102 4)
- DOES, M.v.d.: Antoinette Bourignon (1616-1680). La vie et l'oeuvre d'une mystique chrétienne, précédé d'une bibliographie. (ISBN*90 302 1105 9)
- FENNIS, J.G.: La "Stolonome" 1547-1550, et son vocabulaire maritime maritime seillais. Edition critique d'un manuscrit du 16e s. (ISBN*90 302 1210 1)
- FRIJHOFF, W.T.M.: La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche des registres universitaires. (ISBN*90 302 1232 2)
- HAAS, C.J.de & M.J.de MUINCK: Basic Dutch. A text- and exercise-book for the study of colloquial Dutch / Gesproken nederlands (ISBN 90 302 1240 3)
- HEESAKKERS, C.L.: Praecidanea Dousana. Materials for a biography of Janus Dousa pater (1545-1604): his youth. (ISBN*90 302 1208 X)
- HOOFT, P.C.: Alle de gedrukte werken, 1611-1738. Facs.herdruk onder redactie van W.Hellinga & P.Tuynman. 9v. (ISBN 90 6042 100 0)
- HUUSSEN, A.H.: De codificatie van het nederlandse huwelijksrecht, 1795-1838. Avec résumé en français. (ISBN*90 302 1107 5)
- JACOBS, J.Y.H.A.: Joan Christiaan van Erckel (1654-1734), pleitbezorger voor een locale kerk, grondlegger Oud-Katholieke kerk. (ISBN*90 302 1238 1)
- JANSSENS, U.: Matthieu Maty and the "Journal Britannique" 1750-1755. A French view of English literature in the 18th century. (ISBN*90 302 1103 2)
- KORSTEN, F.J.M.: Roger North (1651-1734), virtuoso and essayist. A study of his life and ideas and selection of his essays. (ISBN*90 302 1234 9)
- LIAS (semi-annual periodical) Sources and documents relating to the early modern history of ideas. Vol.I(1974)+ v1-9 (ISSN 0304 0003)
- NIJMEGEN, The Peace of / La Paix de Nimègue, 1676-1679. Proceedings of the int. congress of the tricentennial, 1978 / Actes... (ISBN 90 302 1216 0)
- NULTEN, H.F.: Les variantes des "Fleurs du Mal" et des "Epaves" de Charles Baudelaire (1821-67). Etude de stylistique génétique (ISBN*90 302 1230 6)
- NUSTELING, H.P.H.: De rijnsvaart in het tijdperk van stoom en steenkool, 1831-1914. With summaries in English and German. (ISBN*90 302 1101 6)
- PARENTIER, F.J.: La bibliothèque jansénienne de l'Eglise d'Utrecht. Répertoire d'imprimés janséniens et anti-janséniens (ISBN 90 302 1218 7)
- PLUQUET, F.A.A.: Dictionnaire des hérésies, des erreurs et des schismes... et Dictionnaire des Jansénistes... publié par J.P.Migne. (ISBN 90 6037 013 9)
- POELHEKKE, J.J.: Met pen, tongriem en rapier. Figuren uit een ver en nabij verleden. Dertien opstellen, verzameld, gecorrigeerd (ISBN 90 302 1109 1)
- POLMAN, A.D.R.: Adversaria Pontiana. Verspreide geschriften van pater Pontianus Polman. With summaries in English. (ISBN 90 302 1108 3)
- ROMBOUT, A.F.: La pureté dans le théâtre de Jean Anouilh. Amour et bonheur, ou l'anarchisme réactionnaire. (ISBN*90 302 1106 7)
- SCHRAM-FIGHI, L. & M.F. v. TIEL-DI MAIO: Italia oggi. Antologia di testi italiani moderni... met annotaties en oefeningen. (ISBN 90 302 1202 0)
- VLEDDER, W.H.v.: Cyrano de Bergerac (1619-1655), philosophe ésotérique. Etude d'une oeuvre mystique du 17e siècle. (ISBN*90 302 1206 3)
- WEIJNEN, A.: General and comparative dialectology. Een verzameling studies, met inleiding, bibliografie, English summaries. (ISBN 90 302 1104 0)
- Meer gegevens ontvangt U op verzoek. (ISBN* = ook verschenen als proefschrift)

BATAVIA ACADEMICA

BULLETIN

VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

I (1983) (Dubbele aflevering)



APA-HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM & MAARSSSEN

BATAVIA ACADEMICA
BULLETIN VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP
UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

Jaargang I (1983) (dubbele aflevering)

★ ★ ★

REDACTIE

J. A. H. Bots, *Nijmegen*
R. Feenstra, *Leiden*
W. Th. M. Frijhoff, *Rotterdam*
A. M. Luyendijk-Elshout, *Leiden*
C. M. Ridderikhoff, *Amsterdam*

REDACTIE-SECRETARIAAT

J. A. H. Bots, Erasmusplein 1, Postbus 9103,
6500 HD Nijmegen

★ ★ ★

Prijs van een jaargang (2 afleveringen) voor leden van de werkgroep f 10.—;
voor bibliotheken en instellingen f 15.—; losse nummers f 10.—



© 1983 Holland Universiteits Pers bv, Amsterdam & Maarssen

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd of openbaar gemaakt door druk, fotodruk, fotocopie, microfilm, of op andere andere wijze, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be translated or reproduced in any form by print, photoprint, photocopying, microfilm, or any other means, without the written permission from the publishers.

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

BATAVIA ACADEMICA I (1983)

TEN GELEIDE

Binnen de historische wetenschappen is de laatste tijd een sterke diversifiëring opgetreden naar zowel object als methode. Een van de onderzoeksvelden waarop dit het meest duidelijk is geworden, is dat van de geschiedenis van het hoger onderwijs. De universiteiten in Nederland en buitenland worden thans volgens een veelvoud van vraagstellingen en vanuit onderscheiden disciplines onderzocht: de aloude, steeds meer verfijnde historisch-filologische en wetenschaps-historische benaderingen worden thans uitgebreid met sociaal-historische vragen en technieken, zowel op kwantitatief als op kwalitatief vlak; sociaal-culturele en mentaliteitsaspecten worden bestudeerd; de plaats van het hoger onderwijs in de economie krijgt aandacht; de architectuur wordt al evenmin vergeten, noch de didactiek.

Het risico bestaat dat deze centrifugale ontwikkeling het zicht op de universiteit als maatschappelijk totum, *universitas*, doet verliezen. Concreet gesproken valt te vrezen – enkele voorbeelden daarvan hebben wij al kunnen constateren – dat de onderzoekers steeds meer langs elkaar heenwerken; dat ze, in onwetendheid over elkaars feitelijke werk, tijdrovende en kostbare onderzoeksapparaten opbouwen, die reeds door anderen zijn gemaakt; dat ze vragen stellen die reeds door onderzoekers uit andere disciplines of zelfs door collega's zijn beantwoord – terwijl anderzijds belangrijke aspecten of perioden van de geschiedenis van het hoger onderwijs geheel worden verwaarloosd.

Dit is een betreurenswaardige ontwikkeling. Daarom lijkt het thans opportuun dat al diegenen, die zich aangesproken weten door de verschijningsvormen welke de *universitas* in de loop der eeuwen heeft aangenomen, "periodiek" tot enige samenspraak komen. Een in het voorjaar van 1983 gehouden enquête heeft duidelijk aangetoond dat er in Nederland veel enthousiasme bestaat voor een samenwerkingsverband op het onderhavige vakgebied. Langs verschillende wegen kan de discussie tussen vakgenoten en allen die in de geschiedenis van het hoger onderwijs zijn geïnteresseerd, worden bevorderd. Een periodiek verschijnend informatiebulletin kan hierbij onmisbare

diensten bewijzen: een efficiënte verspreiding en uitwisseling van nieuws; een inventarisatie van onderzoek, waarvan ongetwijfeld, als gunstig neveneffect, een stimulerende invloed zal uitgaan; tenslotte de mogelijkheid tot publicatie van korte artikelen met een brede voor een grote groep van lezers belangwekkende optiek.

In BATAVIA ACADEMICA, waarvan wij hier het eerste dubbelnummer presenteren, wordt beoogd deze drievoudige doelstelling te realiseren. In elke aflevering treft de lezer de volgende rubrieken aan: mededelingen betreffende de werkgroep, één of twee korte artikelen, inventarisatie van lopend onderzoek, informatie over congressen en symposia in binnen- en buitenland, nieuws over recente publicaties en, voor zover de lezers dit zouden wensen, een vragenrubriek. Om de Nederlandse lezer zoveel mogelijk ten gerieve te zijn, wordt voor alle rubrieken de Nederlandse taal aangehouden. Slechts voor artikelen zijn ook andere moderne talen toegestaan. Bij uit het buitenland afkomstige mededelingen wordt de oorspronkelijke taal gehandhaafd.

De leden van de werkgroep en alle andere geïnteresseerde lezers worden uitgenodigd hun bijdragen voor de verschillende hier opgesomde rubrieken te leveren, zodat BATAVIA ACADEMICA aan haar doel kan beantwoorden. De redactie zal gaarne rekening houden met al die suggesties die de functie, de inhoud en de reikwijdte van dit blad ten goede kunnen komen.

De Redactie

HILDE DE RIDDER-SYMOENS

PEREGRINATIO ACADEMICA DOORHEEN EUROPA (13e-18e EEUW) IN VOGELVLUCHT

In deze bijdrage wil ik slechts in enkele grote lijnen de resultaten van mijn onderzoek in verband met de *peregrinatio academica* (P.A.) weergeven.

Onder P.A. versta ik het rondtrekken van studenten en van professoren van de ene universiteit naar de andere. De duur van het verblijf speelt geen rol en kan gaan van één dag tot verscheidene jaren. De inschrijving op de rol van de universiteit of een ander bewijs van aanwezigheid zijn voldoende om een student in mijn onderzoek te weerhouden.

Er dient een onderscheid gemaakt te worden tussen wat ik wil noemen de binnenlandse of interne migratie waarbij studenten in eigen land verschillende studia bezoeken en de buitenlandse of externe migratie, waarbij jongeren hun vaderland verlaten om in een vreemd land te gaan studeren. In sommige gevallen is het moeilijk te bepalen of het om binnenlandse of om buitenlandse migratie gaat, bijvoorbeeld voor Groot-Britannië, Italië, het Heilig Roomse Rijk. Voor Frankrijk en Spanje stellen zich vanaf de late Middeleeuwen geen problemen in dit verband. Voor mijn eigen onderzoek neem ik een ambivalente houding aan. De studententrek binnen het Duitse Rijk beschouw ik in het algemene geval als interne migratie. In mijn eigen meer gedetailleerd onderzoek over de P.A. van de Zuidnederlandse studenten beschouw ik de andere gewesten van het Duitse Rijk als "buitenland" en dit omdat een micro-onderzoek een andere benadering vraagt dan een macro-onderzoek.

Een deel van de middeleeuwse P.A. ontsnapt ons. Het is moeilijk, bij gebrek aan bronnen, om de geografische mobiliteit van de leden van de geestelijke orden, en meer speciaal de bedel-orden, te achterhalen. Dikwijls was hun *studium generale* geaffilieerd met een theologische faculteit, bijvoorbeeld in Italië. Hetzelfde fenomeen doet zich later voor bij de Jezuïeten, maar hier zijn de bronnen overvloediger.

Dit onderzoek is gebaseerd op de migratie van de studenten, niet

van de professoren. De peregrinatie van deze laatsten is van een ander type en zij verdient een aparte behandeling. Buitendien is er tot op heden weinig onderzoek verricht naar het professorencorps als sociale groep.

De aanvangsperiode van de universiteiten wordt gekenmerkt door een sterke migratie. Leergierige jongeren uit heel Europa waren aangewezen op de enkele bestaande hogescholen, Parijs en Bologna, Padua en Oxford, en later andere. Ook Salerno moet men er bijtellen. Voor deze eerste periode uit de universiteitsgeschiedenis kan men onmogelijk cijfers geven, zelfs niet bij benadering. Vaststaat dat de volop in ontwikkeling zijnde administraties van de Kerk, de Staat, en later van de steden en andere instellingen, een groeiende nood hadden aan en dan ook beroep deden op de aan de universiteiten gevormde *magistri artium*, juristen en theologen. (De medici, zeer weinig in aantal, spelen nauwelijks een rol in de middeleeuwse maatschappij). Hierdoor zullen de nieuwe politieke, juridische en wetenschappelijke ideeën en concepten hun weg vinden doorheen heel Europa, en zij zullen de basis vormen van de universele cultuur in het Europa der Middeleeuwen.

In de loop der late Middeleeuwen wordt de keuze van een studium waar men zowel zijn wetenschappelijke aspiraties kan realiseren als zich voorbereiden op een succesvolle publieke carrière, steeds groter. Maar het feit dat men over een universiteit in eigen land of streek beschikt weerhoudt de jonge Schot, Duitser, Spanjaard, Portugees of Tsjech niet om naar het buitenland te trekken. Wel treden er veranderingen in het migratiepatroon op. Enerzijds heeft de proliferatie van universiteiten ervoor gezorgd dat minder goeie jongeren dicht bij huis een academische opleiding kunnen genieten, zij het wel hoofdzakelijk in de artesfaculteit. Maar aangezien de vraag naar academici in een maatschappij in volle expansie erg groot is, werden hier ongetwijfeld sociale promotiekansen geboden. Anderzijds ziet men dat heel wat jongeren, weliswaar uit de meer gefortuneerde middens, na een propedeutische opleiding in eigen land naar het buitenland trekken om zich daar in de hogere faculteiten (theologie, rechten, medicijnen) te vervolmaken. Gedurende heel de Middeleeuwen wordt er door jongeren uit die landen die van meet af aan over een studium beschikten, zoals Italië, Frankrijk, Spanje en Engeland, duidelijk minder geperegrineerd dan door de jeugd uit de andere landen. In de 12e en 13e eeuw kende Parijs wel een toeloop van Engelsen en waren er nauwe academische contacten tussen Italië, Zuid-Frankrijk en

Spanje, maar proportioneel is hun aantal beduidend lager dan dat van de Duitsers, Nederlanders, Polen, Bohemers, Scandinaviërs, Schotten of Portugezen. De onderdanen van het Roomse Rijk die een degelijke Romeinsrechtelijke of medische opleiding wensten, waren verplicht naar het buitenland te trekken aangezien de hogescholen in eigen land zich vooral toelagden op de artes, het kanonieke recht en de theologie. Om een analoge reden waren de Schotten heel wat reislustiger dan hun Engelse collega's.

Om verscheidene redenen, waar ik hier niet verder op inga, doet zich in de 15e eeuw een achteruitgang voor in deze internationale mobiliteit. De binnenlandse peregrinatie en de trek naar de aangrenzende studia blijft evenwel nog voortduren. Zelfs gerenommeerde en tot dan toe internationale studia als Parijs en Bologna krijgen een meer regionaal karakter.

Op het einde van de 15e eeuw, grotendeels onder invloed van het Humanisme, komt het peregrineren bij jongeren terug in trek, vooreerst naar Italië, bakermat van het Humanisme. Merkwaardig is hierbij dat de jonge en minder jonge lui uit die landen die tot dan toe minder reislustig waren, zoals Engeland, Frankrijk en Spanje, nu als het ware de toon aangeven. Andere landen volgen en in het begin van de 16e eeuw kan men van een ware internationale intellectuele uitwisseling spreken. De P.A. kent ongeziene hoogten en zij is een onbetwistbare stimulator bij de verspreiding van het Humanisme. We hoeven hiervoor de correspondentie uit die tijd maar door te nemen om te zien in welke mate universiteit en cultuur toen met elkaar verbonden waren. Studenten – dikwijls humanisten – trekken doorheen heel Europa, van het ene intellectuele centrum naar het andere, in het spoor van sommiteiten, al dan niet universiteitsprofessoren. Hogescholen die tot dan toe een bescheiden rol speelden op internationaal vlak, zoals Leuven, zien het aantal vreemdelingen toenemen dank zij in dit geval de oprichting van het *Collegium Trilingue* en Erasmus' verblijf aldaar. Alciatus en Cujacius hebben van Bourges en Valence, tot dan toe lokale studia, internationale centra gemaakt. De universiteiten in het Duitse Rijk, die zich onder meer wegens de invoering van het Romeins recht in hun gebieden genoodzaakt zagen het onderwijs aan te passen, hebben echter de tijd niet gehad vooraleer de religieuze tweespalt heel Europa in een eeuwdurende crisis heeft gedompeld.

De verdeling van Europa in twee confessionele kampen, een katholiek en een protestants, heeft het migratiepatroon volledig gewijzigd.

Volgens mij kan men met betrekking tot de P.A. drie types universiteiten onderscheiden. Vooreerst de protestantse, dikwijls proselytische, studia, waar de opleiding van kerkbedienaars primordiaal wordt, zoals bijvoorbeeld te Wittenberg, Heidelberg, Genève en Straatsburg; vervolgens de katholieke universiteiten, even proselytisch en sterk gericht op de vorming van een ontwikkelde clerus. De Jezuïeten zullen hier een eersterangsrol spelen. Voorbeelden zijn de studia van Parijs, Leuven, Dowai, Dole, Wenen, Graz, Würzburg, Keulen, Pont-à-Mousson en de Spaanse hogescholen. Een derde type universiteiten heeft bewust een meer tolerante houding aangenomen en zich eveneens opengesteld voor studenten waarvan de geloofsovertuiging niet overeenstemt met haar eigen signatuur. Ik denk hier meer speciaal aan de katholieke studia te Padua en Siena, Orleans en Montpellier, en aan de protestantse Noordnederlandse universiteiten, met Leiden aan de kop.

Deze drie types hebben het migratiepatroon voor de daaropvolgende eeuwen bepaald. De protestantse universiteiten en academies, eerst Luthers, dan ook Calvinistisch, zullen de pas hervormden of hun kinderen aantrekken, vooral in de eerste periode wanneer nog heel wat landen niet over protestantse theologische faculteiten beschikken. Het internationalisme van hogescholen als Wittenberg, Heidelberg, Genève, Straatsburg en Leiden, en zelfs van kleinere centra als Herborn en Marburg is indrukwekkend. Het modernisme van hun onderwijs is hier niet vreemd aan. Internationalisme en modernisme zijn minder uitgesproken bij de katholieke universiteiten, hoewel ook bij hen de religieuze vluchtelingen een bonte menigte vormden, net zoals bij de protestantse studia. Engelse en Duitse katholieken treft men in groten getale aan te Leuven, Dowai, Parijs en in Italië; protestantse Nederlanders te Genève, aan de Duitse universiteiten en later te Leiden en zelfs in Engeland; Bohemers van protestantse signatuur ziet men veel in het Duitse Rijk, Engeland en later Holland; Hugenoten in Duitsland en Noord-Nederland, enz. Eén historisch feit staat vast: de katholieke universiteiten vormen een grotere "closed society" dan de protestantse. Ik denk hier dan meer speciaal aan de Spaanse, Zuidnederlandse en Poolse studia, en in een mindere mate aan die in Beieren en Oostenrijk. Het fenomeen van zich af te sluiten van de buitenwereld manifesteert zich trouwens nog in heel wat andere domeinen.

Zelf heb ik meer in detail de P.A. van de Zuidnederlanders bestudeerd. De ordonnanties, uitgevaardigd vanaf 1570, die de jongeren

verbieden om nog in het buitenland te studeren, hebben vooral vanaf de regering van Albrecht en Isabella (1598-1633) succes gekend. Alleen de medici in spe ontsnapten enigszins aan deze maatregel. Zij zullen proportioneel de juridische studenten in het buitenland in aantal gaan overvleugelen. Nochtans waren de Nederlanden – tot dan toe een open en internationaal gerichte samenleving – van in de Middeleeuwen gekenmerkt door een sterke studentenmigratie. In de 17e eeuw gaat deze "open society" zich in het Zuiden op zichzelf terugtrekken en slechts een gering aantal jongeren wagen het nog, kennis en nieuwe ideeën op te doen in het buitenland. De verbodsbepalingen in verband met het universiteitsbezoek zijn evenwel zo oud als de universiteiten zelf. De eerste werden in 1215 uitgevaardigd door Frederik II om zijn staatsuniversiteit in Napels te beschermen. Deze ordonnanties hadden evenwel slechts effect van zodra de absolutistische vorsten over voldoende repressieve middelen beschikten om zich te doen gehoorzamen. Het *Berufsverbot* was een van deze middelen. De verschillende houding van katholieken en protestanten ten opzichte van de P.A. reflecteert zich eveneens in de *Grand Tour* of *Kavaliersreise*, die, hoewel het geen voorrecht van de hervormden was, toch duidelijk meer in zwang was bij hen dan bij hun katholieke confraters. De universiteiten van het derde type hebben elk sectarisme geweerd; ze zullen dan ook de wetenschappelijke centra bij uitstek worden van het Europa der zeventiende eeuw. Geneeskunde en natuurwetenschappen, en in mindere mate, recht en filosofie, zullen er op hoog niveau beoefend worden en hierdoor mannen van diverse leeftijd aantrekken. Padua en Leiden kennen een ongehoord succes en geen andere universiteit in die tijd kan met hen concurreren wat de buitenlandse belangstelling betreft. Orleans met zijn unieke rechtenfaculteit, blijft tot aan de revocatie van het Edict van Nantes in 1685 het meest internationale centrum voor de opleiding van juristen.

Ik zal niet al te lang uitweiden over de *Grand Tour*. Nochtans verdient dit fenomeen nog verder onderzoek. Gaat het om educatief toerisme of moet men eerder spreken van nieuwe vormen en concepten van hoger onderwijs? De historici zijn het hier niet over eens hoewel men in de wetenschappelijke literatuur duidelijk meer opteert om deze vorm van P.A. eerder te beschouwen als een *Bildungsreise* dan als een studiereis met wetenschappelijke doeleinden. In dat geval kan men zeggen dat in de loop van de 17e eeuw de echte P.A. op zijn einde loopt. Om sociale en psychologische redenen zullen in die tijd

bijna uitsluitend edellieden en patriciërs door Europa trekken. De universiteiten vertonen duidelijke sporen van terughoudendheid, om niet te spreken van vijandigheid, ten opzichte van studenten uit de lagere sociale bevolkingsgroepen. Ze zullen de materiële infrastructuur en de studieprogramma's aanpassen aan een meer elitair cliënteel. Er ligt dan ook een wereld tussen de *vagantes* uit de ontstaansperiode der universiteiten en de *Kavaliere* of *honnêtes hommes* van het einde der Nieuwe Tijden. Normalerweise had de jonge edelman reeds een hele *cursus studiorum* in eigen streek of land afgewerkt vooraleer hij met zijn gevolg de wereld ging verkennen en zich ging vervolmaken in de "mondaine wetenschappen" (etiquette, paardrijden, schermen, dansen), de diplomatie en de levende talen. Een buitenlands diploma verhoogde het prestige en de promotiekansen in eigen land. Sommige studia zullen zich trouwens specialiseren in het verlenen van diploma's aan dit soort heren: Orleans, Angers en Bourges zijn mooie voorbeelden; Harderwijk in Noord-Nederland, Duisburg en Straatsburg in het Duitse Rijk zijn ook mild op dit gebied.

De meest geliefkoosde landen voor de *Grand Tour* waren Frankrijk en Italië, de Republiek en in mindere mate Engeland en Zwitserland. De Dertigjarige oorlog verhinderde de buitenlanders om het verwoeste Duitse Rijk te bezoeken; de onderdanen van dat Rijk werden gedwongen om elders hun opvoeding te voltooien. Enkele steden evenwel, die minder te lijden hadden onder het oorlogsgeweld, zoals Ingolstadt en Straatsburg, hebben er wel alles op gezet om betrokken te worden in het circuit van de *Grand Tour*. Heel wat Duitse edellieden stelden zich tevreden met een verblijf in de *Ritterakademien* opgericht met het oog op de vorming van de eigen elite, meer speciaal vanaf het midden der 17e eeuw. De *Grand Tour*, gestart op het einde der 16e eeuw, verloor aan betekenis in de tweede helft der 17e eeuw en kwijnde langzaam weg. De revocatie van het Edict van Nantes heeft het reizen van de protestanten bemoeilijkt en zeker onaantrekkelijker gemaakt.

Onder invloed van het Rationalisme en de Verlichting gaat de verantwoordelijke *upper-ten* zijn concepten over een universitaire vorming herzien. Nochtans is ze er niet in geslaagd de universiteiten een nieuw aanzicht te verlenen. Enkele studia in het Duitse Rijk, zoals Halle en Göttingen hebben de uitdaging aanvaard en zijn er in geslaagd beter te voldoen aan de wetenschappelijke en bureaucratische

eisen van hun tijd. De grote toeloop studenten illustreert dit treffend; het aantal buitenlanders blijft al bij al echter beperkt. Als de medische faculteiten van Parijs en Edinburgh zich in de 18e eeuw grondig gaan moderniseren zullen ze een nieuwe toeloop van studenten kennen, maar ook hier is de migratie vooral intern.

De Franse Revolutie maakt een einde aan deze volgens haar "nutteloze en elitaire" instellingen voor hoger onderwijs in de door haar gedomineerde gebieden. Nieuwe types hoger onderwijs worden opgericht zonder dat er evenwel volledig met de traditie gebroken wordt. Von Humboldt heeft in het Duitse Rijk een nieuwe functie aan de universiteiten gegeven. Hierdoor zal de interne migratie in Duitsland voortduren. De externe migratie krijgt een totaal andere functie en aard in de 19e eeuw. In feite kan men niet meer spreken van een P.A. Studenten gaan thans een volledige *cursus studiorum* volgen aan een welbepaalde buitenlandse universiteit, gekozen volgens specifieke criteria, meestal van politieke en/of wetenschappelijke aard.

Besluit

Dit overzicht van de *peregrinatio academica* doorheen heel Europa heeft de complexiteit van het fenomeen aan het licht gebracht. Het is duidelijk dat er niet één P.A. is maar dat er verschillende types dienen onderscheiden te worden. De binnenlandse peregrinatie binnen een politieke en/of geografische omschrijving is zeker de omvangrijkste geweest en dit in alle periodes. Deze interne *Studienwanderung* is medeverantwoordelijk voor de homogeniteit van structuren en ideeën in de verschillende Europese landen, en meer bepaald in Spanje, Frankrijk, Italië en wellicht ook in Groot-Brittannië.

De buitenlandse, internationale peregrinatie heeft twee vormen. Vooreerst zijn er de grote centra met een uitgesproken internationaal karakter, zoals Parijs, Bologna, Padua, Siena, Montpellier, Orleans en Leiden die door alle eeuwen heen een schare vreemdelingen hebben aangetrokken. Wel opmerkelijk is dat, proportioneel gezien, de meer perifeer gelegen landen, zoals Schotland, Portugal, Scandinavië, Polen, Hongarije, Bohemen en Moravië meer jongeren naar deze centra hebben gestuurd en dat de internationale mobiliteit er in het algemeen groter is dan bij de grote mogendheden Frankrijk, Engeland, Spanje, Italië. Bij hen speelt de interne migratie een belangrijker rol. De situatie in het Duitse Rijk is heel wat complexer en moet Staat per Staat bestudeerd worden. Zo zijn de jongeren uit

de Lage Landen, inclusief die uit het Prinsbisdom Luik, steeds grote trekkers geweest. Voor de kleinere landen waren deze verplaatsingen naar het buitenland en meer specifiek dan naar de grote centra, een middel om uit hun politiek en intellectueel isolement te geraken. En, volgens mij, is het een der voornaamste redenen dat deze landen actief betrokken waren bij de grote ideologische en intellectuele veranderingen die zich in Europa hebben voorgedaan of deze op zijn minst zeer snel hebben geassimileerd.

Een tweede vorm van de buitenlandse peregrinatie is van een heel andere aard en benadert dicht de interne migratie. Ik bedoel hier de uitstraling die uitgaat van die universiteiten die aan de periferie van hun eigen land liggen en daardoor studenten uit de omliggende landen aantrekken, meestal in een straal van 50 à 100 km. Het patroon van het universiteitsbezoek is dat van een regionale universiteit, maar door de geografische ligging worden de jongeren toch geconfronteerd met andere ideologische en wetenschappelijke opvattingen. Het Keulse studium heeft steeds veel Nederlanders en Luikenaars aangetrokken; Duisburg was erg populair bij de Noord-Nederlanders, Harderwijk bij de Duitsers; Pont-à-Mousson recruteert sterk in het Luikse, Greifswald, Rostock en Leipzig bij de Scandinaviërs; Freiburg i.Br. was populair in Zwitserland, Salamanca in Portugal; hun internationaal karakter hebben Krakau, Praag en Wenen te danken aan studenten uit de aangrenzende gebieden. De Zwitserse studia zagen heel wat buitenlanders passeren op weg naar en van Italië of van Oost-Europa naar Zuid-West-Frankrijk.

In de loop der eeuwen is er niet alleen een evolutie merkbaar in de interne of de externe migratie, maar eveneens in de keuze der studies en in de sociale achtergrond der studenten. Tijdens de hoge Middeleeuwen zijn het hoofdzakelijk clerici – de enige *litterati* – die zich in de filosofie, theologie of het kanoniek recht gingen vervolmaken in centra ten Noorden van de Alpen. Alleen Bologna werd in die tijd reeds behoorlijk bezocht door "Noorderlingen". Deze clerici waren dikwijls van lagere sociale origine. Tijdens de late Middeleeuwen is de sociale achtergrond der studenten sterk gewijzigd. Lekezones uit de lage adel of de hogere burgerij nemen meer en meer de plaats in van de minder hooggeboren clerici. In hun streven naar het verwerven van politieke en administratieve ambten die voordien het prerogatief van de clerus waren zullen ze zich toeleggen op de rechtenstudie. Hiervoor zijn de Italiaanse studia of die ten Zuiden van de Loire het meest geschikt. De Reformatie en Contra-

reformatie brengen een *renouveau* van de theologische en filosofische studies. Hogescholen die zich daar op toegelegd hebben, vooral in de germaanssprekende landen, zullen tijdelijk heel wat buitenlanders aantrekken. Na de confessionele stabilisatie van Europa in het midden van de 17e eeuw, en onder invloed van het rationalisme, zullen de natuurwetenschappen en de medicijnen meer en meer aan belangstelling winnen, naast de rechtenstudie uiteraard. Het aristocratiseringsproces der universiteiten heeft zich nog verder doorgezet.

Het is zeer moeilijk om de P.A. te evalueren. Hiervoor ontbreken niet alleen meer diepgaande studies over dit probleem, maar het blijft een moeilijke taak om invloeden te achterhalen, zeker op een ruimer schaal. We kunnen echter niet ontkennen dat deze toch massale studentenmigraties doorheen Europa in de loop der eeuwen gezorgd hebben voor de internationale verspreiding van de Scholastiek, het Humanisme, de Reformatie en Contrareformatie, het Rationalisme en de Verlichting. Dat er binnen Europa toch een zekere eenheid aan cultuur en ideeën bestaat is in grote mate te danken aan deze rondtrekkende studenten en professoren. De boekdrukkunst heeft ongetwijfeld hun taak vergemakkelijkt en aangevuld.

HANS BOTS & WILLEM FRIJHOFF

ACADEMIEREIS OF EDUCATIEREIS?

NOORDBRABANTSE STUDENTEN IN HET BUITENLAND, 1550-1750*

In het testament dat hij op 22 september 1592 opstelde, bepaalde pensionaris Johan van Oldenbarnevelt dat zijn beide zonen, na achtereenvolgens onderwijs te hebben genoten aan een Franse en Latijnse school, vier tot zes jaar bij een "goet precepteur, wel gemaniert, van goet regiment ende van de gereformeerde religie, met goede discretie ende moderatie wesende" in de kost te zijn geweest, en bij de "alderbeste en bequaemste professor" van de Leidse universiteit aan huis de nodige eruditie te hebben opgedaan, op de leeftijd van ongeveer twintig jaar een buitenlandse reis moesten gaan ondernemen. Ze zouden zich op die reis laten vergezellen door "een bequaam persoon [...] van goede luyden, wel gemaniert, geleert in de rechten, historiën, Latijnsche, Griecxse, Italiaensche ende Fransche spraeken, ervaren ende de werelt gesien hebbende, tusschen dertich ende veertich jaeren oudt wesende", en door twee bedienden. Aan ambitie ontbrak het de pensionaris niet. Zijn beide zonen, toen nog piepjong, zouden minstens zeven jaar in het buitenland moeten verblijven! Eerst kwam Frankrijk aan de beurt, om "aldaer in de universiteyten van Parijs, Orleans, Bourges, Poitiers ofte andere, ende in 't besoucken van andere universiteyten ende steden te blyven den tijt van omtrent drie jaeren". Daarop moesten ze naar Italië trekken om twee jaar lang "in de universiteyten van Padue ende Bononiën [Bologna] ende in 't visiteren van de steden van Venetië, Roome, Florence, Napels, Milanen ende anderen te blyven". De laatste twee jaar zouden worden besteed aan een reis door het Duitse Rijk en Zwitserland, waar met name de universiteiten van We-

* Herziene versie van een voordracht op het vierde internationaal congres over universiteitsgeschiedenis, georganiseerd door het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit van Kraków (Polen), 20 mei 1983.

nen, Bazel, Genève en Heidelberg moesten worden bezocht. Algemene vorming, universitaire studie en academische promotie vormden het driefoudig doel van de reis: "midlertijt sullen hen in haere studiën ende alle behoorlicke exercitiën, met alle tgunst tot goeder ende volcomen institutie is dienende ende oock in de spraeken van de voorsz. landen, respectivelicken in 't verstaen van de gebruycken van de hoven ende steden, wel oeffenen ende nyet in de landen wederkeeren, sonder genomen te hebben *gradum doctoratus*"¹. Een schitterend program, dat echter bij uitvoering wel een fortuin zou kosten! Onnodig hieraan toe te voegen dat slechts weinig ouders in staat waren zo'n langdurige onderneming te bekostigen.

Toch hebben tal van auteurs nog tot in een recent verleden gesteld dat de buitenlandse studiereis in de 16e en 17e eeuw de normale bekroning was van een universitair curriculum of meer in het algemeen van de vorming van de leden der bevoorrechte klassen². Inderdaad dient onderscheid te worden gemaakt tussen twee typen reizen. Het eerste type heeft vooral tot doel om van de jonge reiziger, die voorbestemd is om belangrijke ambten in de maatschappij te bekleden, een "honnête homme" te maken; naar Montaigne's voorschrift wordt dat doel bereikt door middel van een "grote" of "kleine tour" volgens een min of meer vast patroon door Frankrijk of Italië. Bij het andere type volgt de reiziger vooral het netwerk van de buiten zijn eigen land gelegen universiteiten; in dat geval is er sprake van een *peregrinatio academica*. Onlangs heeft mevr. Frank-van Westrienen in haar proefschrift dit onderscheid nog scherper willen stellen. Zij onderscheidt namelijk niet alleen twee typen reizen, maar zelfs twee typen reizigers: de universiteitsstudent en de "tourist"³. Maar is zo'n scherp onderscheid, dat tevens

1) S.P. Haak, ed., *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, LXXX ('s-Gravenhage 1934) I, 240-241.

2) P. Dibon, *Le Voyage en France des étudiants néerlandais au XVIIe siècle* ('s-Gravenhage 1963), 4; vgl. ook H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, (Münster i. W. 1960), 64-67.

3) A. Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, diss. Leiden (Amsterdam 1983). Zie in dit verband H. Bots, "Voyage fait par deux jeunes Hollandais en France. Deux voyages-types: Gijsbert de With et Nicolas Heinsius", in: *La Découverte de la France au XVIIe siècle*, Colloques internationaux du CNRS, no. 590 (Parijs 1980), 469-480.

een verschil van mentale instelling suggereert, wel gerechtvaardigd? En was, meer in het algemeen, de buitenlandse studie- of educatiereis wel zo gangbaar onder de jonge leden van de maatschappelijke en culturele elite van het Ancien Régime als de universiteitsgeschiedenis tot nu toe vaak heeft geponeerd?

Teneinde een eerste gefundeerd antwoord te kunnen formuleren en de discussie over beide vragen op gang te brengen, wordt de buitenlandse studie- en/of educatiereis in deze bijdrage geanalyseerd aan de hand van een gedetailleerde steekproef, die niettemin breed genoeg is om verantwoorde uitspraken over de relatieve omvang van het verschijnsel toe te laten. Als basis van deze steekproef fungeert de prosopografische reconstructie van de ongeveer 6000 individuen omvattende studentenpopulatie van Noord-Brabant (binnen de huidige grenzen) tussen 1550 en 1750, die gedurende de jaren 1975-1979 door het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de nieuwe tijd (Katholieke Universiteit Nijmegen) tot stand is gebracht en in 1979 is gepubliceerd⁴. Het Instituut heeft daarbij niet alleen kunnen profiteren van de gepubliceerde *alba studiosorum* en *promotorum* uit binnen- en buitenland en van de ongepubliceerde inschrijvingsregisters in talrijke archiefdepots, maar ook van de rijkdom aan onderwijshistorische studies, genealogisch onderzoek en gedrukte bronnen van sociaal-historische aard betreffende Noord-Brabant⁵, en vooral van de genereuze medewerking van tal van archivariissen en bibliothecarissen.

Wel dient te worden gesteld dat het gebied in kwestie niet als representatief voor de hele Republiek kan worden beschouwd. Langer dan de andere gewesten onder Spaans bewind gebleven, heeft het noordelijk gedeelte van het oude hertogdom Brabant na de verovering door het Staatse leger een bijzonder statuut gekregen. Het werd rechtstreeks bestuurd door de Raad van State, die in Den Haag zetelde. In tegenstelling tot wat in de andere provincies gebeurde, heeft het katholicisme er diepgaand kunnen profiteren van het hervormingswerk dat het Concilie van Trente op gang heeft gebracht. Hoewel rechte in een minderheidspositie, bleef het katholicisme er feitelijk dan ook de godsdienst van de meerderheid. De overheids-

4) H. Bots, I. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten, 1550-1750*, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 44 (Tilburg 1979).

5) Zie voor de sociaal-historische grenzen van dit onderzoek de bespreking van dit werk door W. Frijhoff in *Annales E.S.C.* 36 (1981), 243-246.

ambten moesten grotendeels worden vergeven aan calvinisten uit de Unie. Juist uit die bevoorrechte, maar weinig representatieve protestantse kringen kwam, zeker in de 17e eeuw, een aanmerkelijk deel van de studenten. Anderzijds heeft het intensieve hervormingswerk van de Katholieke Reformatie ervoor gezorgd dat Brabant een broekas van priesterroepingen bleef. Deze beide trekken, namelijk het numerieke overwicht van het katholicisme onder de oorspronkelijke bevolking en de politieke overheersing door een van elders gekomen calvinistische bovenlaag, zijn lange tijd kenmerkend gebleven voor Noord-Brabant, maar de rol die ze hebben gespeeld bij het hier bestudeerde verschijnsel, valt moeilijk met nauwkeurigheid te meten. Zeker lijkt het belang hiervan niet te moeten worden overdreven. Sociaal-cultureel gezien gedroegen de verschillende confessionele fracties van de elite zich in verregaande mate op homogene wijze. Instructie en vorming waren voor elk van die groepen functies van een meer globale strategie van positieverwerving en -versteving, ook al was de inhoud van die positie voor iedere groep uiteraard verschillend.

Numerieke omvang van de peregrinatio.

Voorop zij gesteld dat het bezoek aan een of meer universiteiten in het buitenland, hoe kort ook, en soms uitsluitend ter promotie, een wezenlijk bestanddeel vormde van de studie- en/of educatiereis. Dat blijkt overduidelijk uit de door mevr. Frank-van Westrienen bestudeerde reisverslagen⁶. En het wordt nog eens bevestigd door de inventaris van Noordbrabantse studenten: slechts van vier personen is bekend dat zij studiereizen door Frankrijk, Italië of andere Europese landen maakten, zonder dat hun naam in enig buitenlands universitair register is aangetroffen⁷. Maar ook dit laatste argument is nauwelijks steekhoudend, in zoverre als die registers niet zelden leemtes vertonen of geheel ontbreken en bovendien in het algemeen niet steeds eenvoudig te interpreteren zijn. De vermelding van een student in een universitair register lijkt dus een goed en genoegzaam criterium voor een studie- en/of educatiereis. Wanneer hier in het vervolg over de *peregrinatio academica* wordt gesproken, gebeurt

6) Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 134-202.

7) Namelijk Bots, *Noordbrabantse studenten*, no. 2892 (Johannes van den Corput), 3002 (Wilhelmus Cuypers), 4540 (Petrus Santvoort) en 5833 (Jacob Campo Weyerman).

dat voornamelijk bij wijze van verkorting en omdat de *universitaire* bronnen gewoonlijk de enige sporen zijn die zo'n reis heeft achtergelaten; niet omdat de reis uitsluitend een universitaire studie ten doel zou hebben gehad.

Vervolgens lijkt het noodzakelijk het begrip *peregrinatio academica* in een beperkter zin te gebruiken dan gewoonlijk gebeurt. Het relatieve gemak en de snelheid van de verbindingen in de Nederlanden maken het moeilijk om een simpele binnenlandse wisseling van universiteit, die in veel gevallen niet meer dan één dag in beslag hoefde te nemen, op dezelfde lijn te stellen als een buitenlandse reis, met heel de materiële en mentale voorbereiding die zulk een onderneming tijdens het Ancien Régime impliceerde. Bovendien mag het educatieve doel en het vormend karakter van een uitsluitend binnenlandse reis in het perspectief van die tijd veel geringer worden geacht. Naar ons begrip peregrineert dus alleen diegene die de grenzen van de Nederlanden overschrijdt. Onder de voor deze bijdrage gebruikte definitie van de *peregrinatio* vallen dus noch de universiteiten van Leuven en Dowaaï, die respectievelijk in het hertogdom Brabant zelf en in Henegouwen lagen, noch de naderhand in de Republiek opgerichte academies. Op een gecorrigeerd totaal van 6496 Noordbrabantse studenten⁸ beantwoorden er slechts 473, dus 7.3%, aan deze beperkte definitie (tabel 1).

8) Het in noot 4 genoemde prosopografisch repertorium bevat 5946 namen van studenten, maar is ongetwijfeld zeer onvolledig voor de periode 1569-1616 waarin de matrikels van Leuven ontbreken. Leuven was immers veruit de meest door de Brabanders bezochte universiteit. We kennen echter het globale percentage te Leuven ingeschreven (90%) en gepromoveerde (35%) Brabantse studenten vóór en na die lacune, en bovendien bezitten we voor de bewuste periode wel de registers van de artes-promoties. Met behulp van een eenvoudige formule is het dus mogelijk het theoretisch aantal studenten te berekenen dat, *caeteris paribus*, te Leuven moet hebben gestudeerd. We komen zo tot een theoretisch totaal van 6496 voor heel de bestudeerde periode. De berekening van de percentages in tabel 1 is daarop gebaseerd. Anderzijds dient te worden vermeld dat sinds de publicatie van bovengenoemd repertorium 28 nieuwe *peregrinantes* (waarvan 4 alleen te Keulen) zijn ontdekt wier namen nog niet in het repertorium voorkwamen. Deze zijn verwerkt in de kaarten en in de tabellen 2 en 3, maar uiteraard niet in tabel 1.

TABEL 1: *Percentage peregrinerenden onder de studenten uit Noord-Brabant, 1550-1749.*

Periode	Percentage peregrinerenden buiten de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden	Idem na aftrek van hen die uitsluitend naar Keulen trekken	Idem na aftrek van hen die slechts Leuven en Keulen aandoen	Idem na aftrek van de te Duisburg ingeschreven studenten	Aantal studenten per periode (a)
1550-1574	13.2	6.2	5.3	5.3	990
1575-1599	12.9	5.8	5.7	5.7	637
1600-1624	7.9	5.3	5.1	5.1	772
1625-1649	8.3	6.2	5.7	5.7	758
1650-1674	8.0	5.0	4.7	4.3	1113
1675-1699	3.0	2.8	2.8	2.3	793
1700-1724	1.3	1.2	1.2	0.7	745
1725-1749	1.9	1.7	1.7	0.3	688
Totaal	7.3	4.4	4.1	3.7	6496
Aantal peregrinerenden per categorie	473	285	265	243	

a) Gecorrigeerde totalen na theoretische reconstructie van de aantallen te Leuven geïmmatriculeerde studenten in de periode 1569-1616 (zie noot 8).

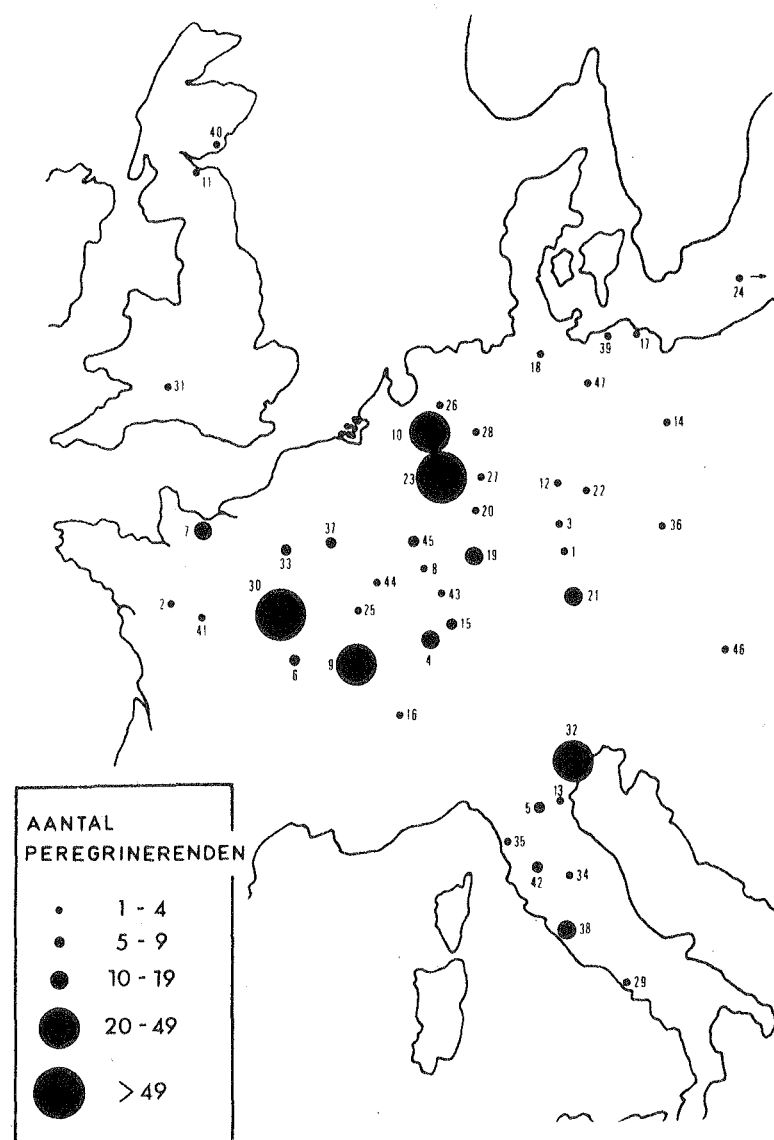
Maar op welk moment werd de reizende jongere uit het Europa van die tijd zich ervan bewust werkelijk een grens te hebben overschreden? Bijna de helft van de *peregrinantes* legde minder dan twintig mijl af, om hun eindbestemming Keulen te bereiken, de stad met het vertrouwde dialect en haar Nederlandse convicthen en studiehuisen. Het lijkt dus verstandiger deze oneigenlijke reizigers uit de berekening weg te laten. Dat houdt tegelijk een volgende stap in, namelijk de eliminatie van de studenten die slechts tussen Leuven en Keulen heen en weer trokken, ook al valt hun reis strikt genomen onder de hier gehanteerde definitie van de *peregrinatio*. Als in dezelfde geest ook de studenten ter zijde worden geschoven die naar het na Keulen opkomende Duisburg gingen – voor een deel van de Noordbrabanders lag deze laatste academie immers dicht bij huis dan welke andere ook –, blijkt dat slechts 243 studenten, dus 3.7% van het gecorrigeerd totaal, een *peregrinatio academica* heeft volbracht welke die naam ook werkelijk verdient.

Ontwikkeling van de peregrinatio.

De twee hier bestudeerde eeuwen zijn in acht perioden van 25 jaar verdeeld, die ten naaste bij aan het ritme van de generatieschommeling beantwoorden. Op *kaart 1* is het totaal aantal peregrinerenden over heel de periode van twee eeuwen uitgezet. De grootte van de stippen geeft aan hoe vaak een plaats met een instelling van hoger onderwijs door deze Noordbrabantse *peregrinantes* is bezocht. Op de *kaarten 2a t/m 2b* is de operatie herhaald voor elk van de perioden van 25 jaar. Naar de lange duur gemeten blijken vijf universiteiten globaal te overheersen: Orléans, Keulen, Padua, Duisburg en Dole. Maar de generatieschommelingen geven een veel verfijnder beeld te zien. Op de eerste plaats vormen de kaarten een afschaduwing van de gevolgen van de Europese politiek. De herhaalde verplaatsing van het krijgfront en de wisselende bondgenootschappen begunstigen nu eens de Duitse, dan weer de Franse academies, en vormen een verklaring van bepaalde leemten.

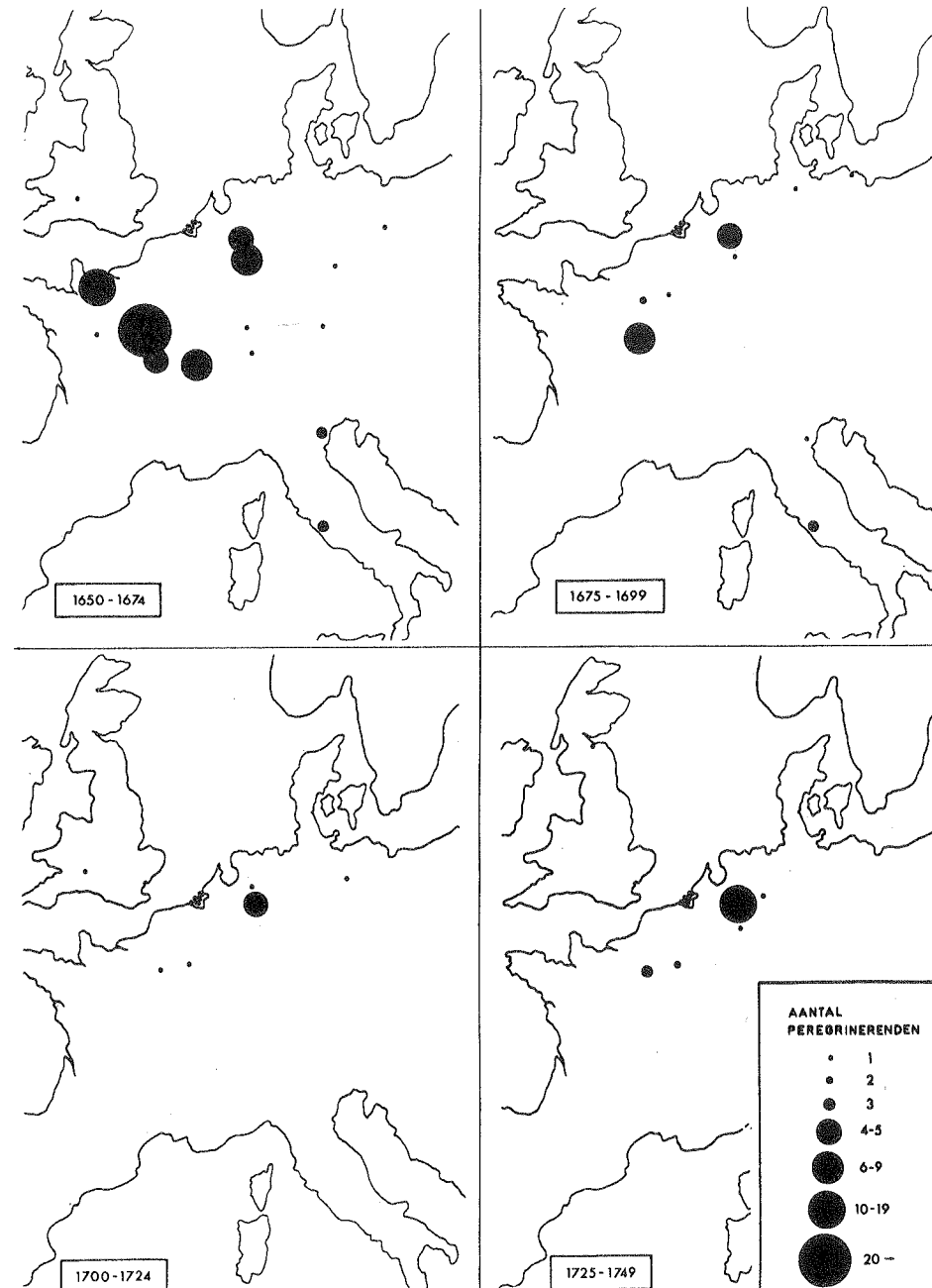
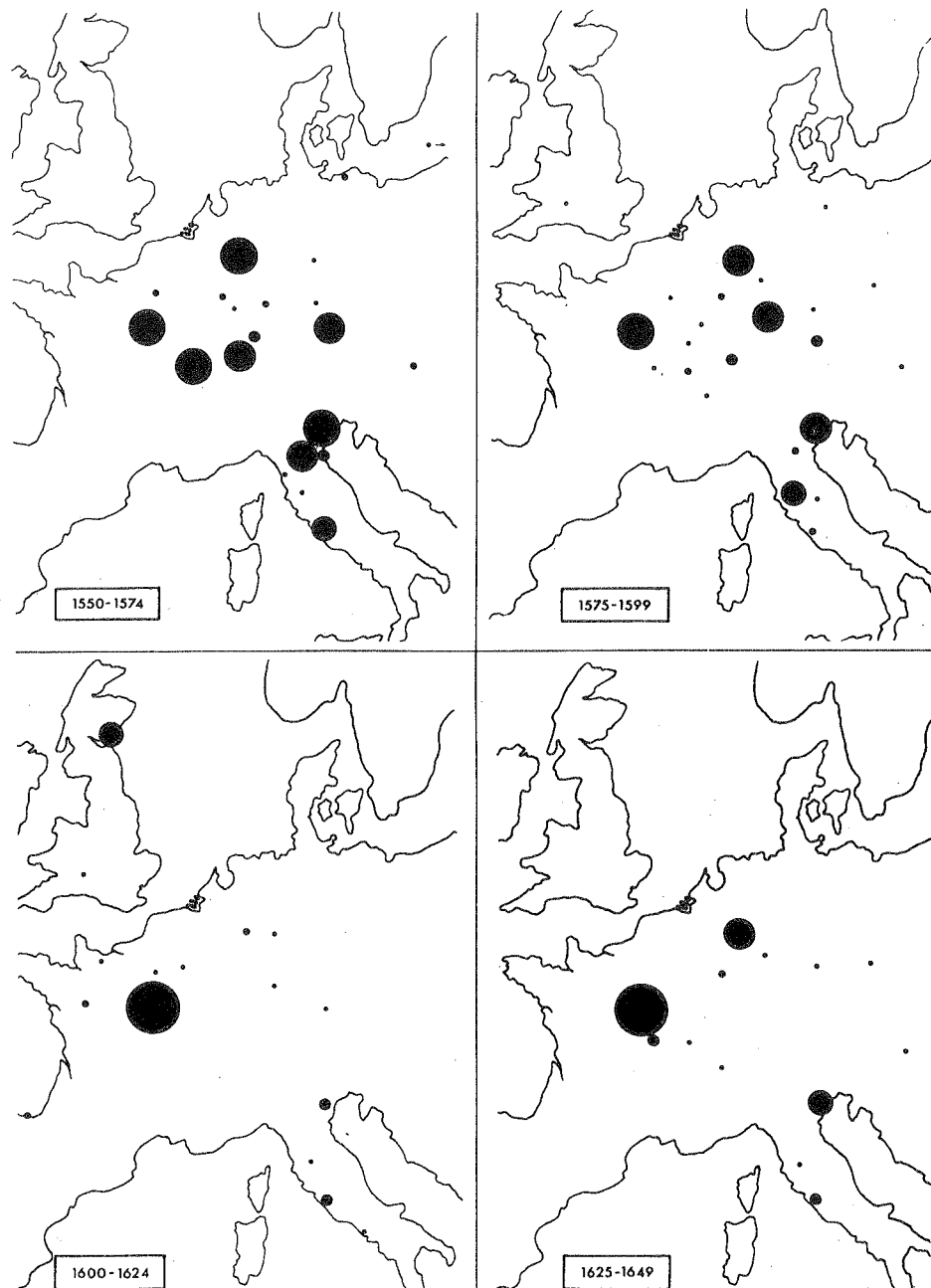
De ontwikkeling wordt echter niet alleen door het toeval bepaald, maar volgt tevens een aantal meer structurele lijnen. Op de eerste plaats kan worden vastgesteld dat de tweede helft van de zestiende eeuw in Europees perspectief gezien het hoogtij van de *peregrinatio* is geweest. Weliswaar blijft het globale percentage peregrinerenden ongeveer constant tot aan de oorlog van 1672-1678 (tabel 1), maar de geografische uitsplitsing van de gegevens laat zien dat de actieradius van de studenten tezelfdertijd aan reikwijdte inboette. Het spreekt welhaast vanzelf dat het door een ongecontroleerde soldateska geteisterde Duitsland van de Dertigjarige oorlog nauwelijks studenten aanlokte, maar de Vrede van Munster had de *peregrinantes* niet naar het Duitse Rijk teruggebracht. Afgezien van de trek naar het naburige Rijnland en van de studiereis van een enkele Lutherse theologiestudent, lieten de Noordbrabantse studenten de Duitse universiteiten voortaan links liggen.

De Franse universiteiten, met name de rechtenfaculteit van Orléans, komen blijkens de kaarten daarentegen opnieuw in de mode, zij het slechts tot aan de Herroeping van het Edict van Nantes (1685). Als bovendien kan worden geconstateerd dat Italië na 1700 al evenmin meer wordt bezocht, mag de vraag worden gesteld of de *peregrinatio* haar Europees karakter toen niet ten enenmale verloren had en, meer in het algemeen, of het beeld van een groot, cultureel verenigd Europa waarop zij gesteund had, niet in rook was opge-

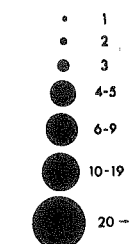


Kaart 1: *Buitenlandse instellingen van hoger onderwijs door Noord-brabantse studenten bezocht (1550-1749): gehele periode.*

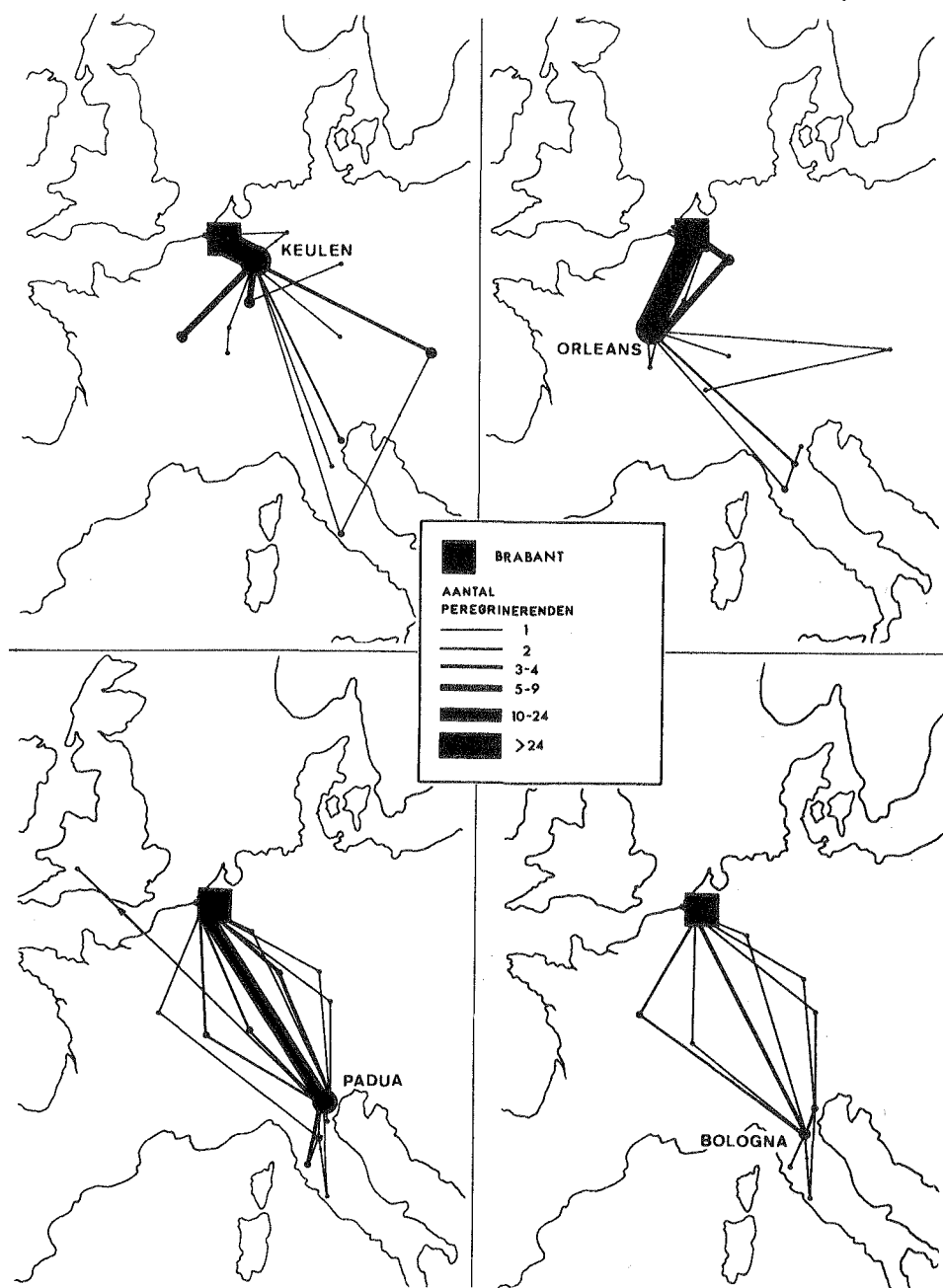
- | | |
|-------------------------------|----------------------|
| 1 Altdorf | 25 Langres |
| 2 Angers | 26 Lingen |
| 3 Bamberg | 27 Marburg |
| 4 Bazel (Basel) | 28 Münster/Westfalen |
| 5 Bologna | 29 Napels (Napoli) |
| 6 Bourges | 30 Orléans |
| 7 Caen | 31 Oxford |
| 8 Dillingen | 32 Padua (Padova) |
| 9 Dole | 33 Parijs (Paris) |
| 10 Duisburg | 34 Perugia |
| 11 Edinburg | 35 Pisa |
| 12 Erfurt | 36 Praag (Praha) |
| 13 Ferrara | 37 Reims |
| 14 Frankfurt/Oder | 38 Rome (Roma) |
| 15 Freiburg/Breisgau | 39 Rostock |
| 16 Genève | 40 Saint-Andrews |
| 17 Greifswald | 41 Saumur |
| 18 Hamburg | 42 Siena |
| 19 Heidelberg | 43 Straatsburg |
| 20 Herborn | 44 Toul |
| 21 Ingolstadt | 45 Trier |
| 22 Jena | 46 Wenen (Wien) |
| 23 Keulen (Köln) | 47 Wittenberge |
| 24 Koningsbergen (Königsberg) | |



AANTAL
PEREGRINERENDEN



Kaart 2a t/m 2h: Buitenlandse instellingen van hoger onderwijs door Noordbrabantse studenten bezocht (1550-1749): per periode van 25 jaar.



Kaart 3a t/m 3d: Reisroutes van Noordbrabantse studenten te Keulen, Orléans, Padua en Bologna, 1550-1749.

gaan⁹. We kunnen ons zelfs afvragen of de cijfers ons niet in staat stellen dit keerpunt nauwkeurig te dateren. In de jaren 1675-1699 blijkt de *peregrinatio* van Europese dimensie immers volledig ineen te storten.

Reisroutes.

Zoals de kaarten 3a t/m 3d laten zien, maakt de student langs enkele bevoorrechte reisroutes kennis met Europa. Een daarvan (kaarten 3c en 3d) gaat van de Nederlanden naar Italië, dat als de bakermat werd beschouwd van de intellectuele herleving van de Renaissance; de universiteiten die op deze reis worden bezocht, zijn nauwelijks meer dan halteplaatsen, nooit een doel op zichzelf¹⁰. Het *iter italicum* was lang en kostbaar; behalve een verblijf aan deze of gene medicijnen- of rechtenfaculteit, soms met een promotie bekroond, verwachtte de student van die reis een bredere vorming, als ging het om een pelgrimstocht naar de bronnen van kennis en wijsheid. Naast de Italiëreis laten de kaarten 3a en 3b echter heel duidelijk een veel korter circuit zien, dat ogenschijnlijk de vrucht is van een pragmatischer instelling en tevens de nodige ontspanning insluit. In dit tweede geval (Keulen, Orléans) lijken de andere etappen van de reisroute veel minder in functie van het einddoel, veel meer in overeenstemming met de persoonlijke smaak of de materiële mogelijkheden van de student te worden gekozen.

Al zijn er niet genoeg gegevens voorhanden om nauwkeurig de duur van beide typen reizen te kunnen berekenen, de bronnen lijken er niettemin op te wijzen dat de verschillende trajecten in de loop van de hier behandelde periode steeds sneller werden afgelegd en dat de reizigers bovendien steeds vlugger op hun halteplaatsen waren uitgekeken – alsof de bronnen van kennis waren opgedroogd, alsof het steeds stereotieper karakter van de route de reis een groot deel

9) Zie voor deze ontwikkeling eveneens W.Th.M. Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérieuse sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires* (Amsterdam-Maarssen 1981), 33-37, 112-121.

10) We mogen hierbij opmerken dat veel peregrinerenden zich achtereenvolgens aan meerdere universiteiten laten inschrijven, zonder dat het aantal bezochte instellingen overigens excessief lijkt. Negen studenten hebben zich aan drie buitenlandse universiteiten laten inschrijven, slechts drie hebben dit aan vier instellingen gedaan. Als we de Nederlandse universiteiten meetellen, wordt slechts één student aan vijf instellingen teruggevonden (namelijk Leuven, Altdorf, Padua, Bologna, Rome), terwijl voor 10 van hen vier immatriculaties gevonden zijn.

van haar vormende betekenis ontnam. De verdwijning van de *peregrinatio* valt dus zowel terug te voeren op de geleidelijke vermindering van haar sociaal-culturele betekenis, waardoor de reis van binnenuit werd uitgehold, als op de diepgaande veranderingen die de Europese cultuur in het laatste kwart van de 17e eeuw heeft doorgemaakt, waardoor de *peregrinatio* van buitenaf de nekslag heeft gekregen.

Doelstellingen van de reis.

De trek door Europa kende een veelheid van aspecten, waarbij de ontspanning niet op de laatste plaats kwam. Maar de peregrinerende studenten waren ook op zoek naar kennis. We kunnen ons dus afvragen aan welk type kennis ze de voorkeur gaven. Tabel 2 laat duidelijk zien dat de Brabanders in overgrote meerderheid de rechtenfaculteit bezochten (61%). Deze vormde uiteraard de beste voorbereiding op de publieke ambten die steeds talrijker werden in de gewesten welke eerst de Zeventien, later de Zeven Verenigde Provinciën zouden gaan uitmaken. Overigens lijkt de verhouding tussen de peregrinerende studenten en promovendi in de rechten enerzijds en die in de medicijnen anderzijds niet wezenlijk te verschillen van die welke in de Nederlandse universiteiten zelf kon worden aangetroffen¹¹.

TABEL 2: *Faculteit of studierichting van de peregrinerende Noordbrabantse studenten, in % van het totaal per periode.*

Periode	Artes	Medicijnen	Rechten	Theologie
1550-1574	20	5	60	15
1575-1599	18	9	46	27
1600-1624	3	13	69	15
1625-1649	2	4	73	21
1650-1674	4	9	74	13
1675-1699	6	6	60	28
1700-1724	-	57	14	29
1725-1749	-	60	20	20
Totaal (%)	8	12	61	19
Aantal studenten (N)	23	32	168	51

11) Weliswaar schijnen de rechten bij immatriculatie wat meer te overheersen, maar op promotie-niveau is de globale verhouding tussen medicijnen en rechten identiek aan die welke in de Republiek bestond, namelijk 1:3,5. Zie Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués*, 134-137.

Wat de andere faculteiten betreft kan worden opgemerkt dat steeds minder studenten kiezen voor de artes-faculteit die, waar zij nog bestaat, steeds meer een louter propedeutische functie krijgt. Het belangrijke aantal theologiestudenten vormt daarentegen de weerslag van de kerkelijke situatie van het gebied van herkomst. De meest begaafde Brabantse priesters werden gewoonlijk naar Keulen, Ingolstadt, Wenen of Rome gezonden om hun studie voort te zetten. De calvinistische predikanten stelden zich daarentegen tevreden met de kennis die ze ter plekke konden opdoen¹². Vanaf 1700 zien we tenslotte een nieuwe belangstelling voor de medicijnenstudie in het buitenland opkomen, die vooruitloopt op een meer gespecialiseerd type studiereis, vooral naar Parijs, dat in de tweede helft van de 18e eeuw in zwang raakt.

Het diploma nam in het toenmalige universitaire leven een bijzondere plaats in. Al vormde het niet zonder meer een bekroning van ter plaatse verworven kennis, het verleende in elk geval maatschappelijk aanzien. Vooral de artsen en juristen, die hun graad op de arbeidsmarkt te gelde konden maken, hechtten er groot belang aan een buitenlands diploma mee naar huis te brengen (tabel 3).

TABEL 3: *Percentage gepromoveerden onder de peregrinerende studenten uit Noord-Brabant, 1550-1749*

	Artes	Medicijnen	Rechten	Theologie	Totaal
Aantal peregrinerenden	23	32	168	51	274
Aantal gepromoveerden	23	28	98	20	169
Percentage peregrinerenden dat een graad heeft behaald					
- vóór de reis	61	6	2	4	8
- tijdens de reis	35	78	52	26	49
- na de reis	4	3	5	10	5
- totaal	100	88	58	39	62
Percentage gepromoveerden dat zijn graad tijdens de reis heeft behaald	35	89	89	65	79

12) Protestantse universiteiten als Heidelberg, Marburg, Genève en Bazel trokken slechts tot ca. 1625 belangrijke aantallen Nederlandse studenten aan. Gedurende die periode bleef Brabant echter juist overwegend katholiek.

Overigens blijkt de rechtenstudent minder naar een graad te hongeren dan zijn studievriend in de medicijnen, die zonder bul niet tot een *collegium medicum* kon worden toegelaten. Het in vergelijking met dat van de niet-peregrinerenden hoge percentage gegradueerden in de theologie suggereert dat het criterium om een kandidaat uit dit vakgebied op reis te sturen meer te maken had met zijn intellectuele capaciteiten dan met zijn financiële armslag¹³.

Religie van de peregrinerenden.

Daar de twee eeuwen die voor dit onderzoek gekozen werden, zich over een tijdspanne uitstrekken die zowel de jaren bestrijkt welke voorafgaan aan de calvinisering van het Brabantse territorium als de periode waarin het calvinisme aldaar rehtens de overheersende godsdienst was geworden, vormt deze studie een voortreffelijk uitgangspunt om de invloed van de politiek-religieuze verwickelingen op de *peregrinatio* en haar materiële voorwaarden te analyseren¹⁴.

Tabel 4 toont duidelijk aan dat het percentage protestantse *peregrinantes* vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw éénderde van het totaal uitmaakt. Dit percentage is vele malen groter dan het feitelijke bevolkingsaandeel van de protestanten in Noord-Brabant,

TABEL 4: *Protestanten onder de Noordbrabantse peregrinantes, 1550-1749 (a)*

Periode	Totaal			Duitse Rijk		Frankrijk	
	Peregrinantes	waarvan		Peregrinantes	waarvan	Peregrinantes	waarvan
	N	N	%	N	%	N	%
1550-1574	96	3	3.1	39	2.6	23	-
1575-1599	59	21	35.6	24	45.8	15	13.3
1600-1624	43	23	53.5	5	40.0	25	56.0
1625-1649	54	18	33.3	14	7.1	31	41.9
1650-1674	66	31	47.0	16	37.5	43	55.8
1675-1699	23	7	30.4	7	42.9	12	33.3
1700-1724	9	7	77.8	6	100.0	2	-
1725-1749	18	4	22.2	12	33.3	5	-

a) Minimale cijfers, waarin alleen die protestanten zijn geteld wier godsdienst met zekerheid is vastgesteld.

13) Het gaat hier bijna uitsluitend om katholieke studenten. Dezelfde opmerking kan worden gemaakt ten aanzien van de artes-studenten, die in de tweede helft van de 16e eeuw allen promoveren.

14) Alleen die peregrinerende protestanten werden in het onderzoek betrokken wier godsdienst met zekerheid kon worden vastgesteld. Het gaat dus om minima.

dat gedurende heel de bestudeerde periode zeker nooit de 10% van de totale bevolking, met inbegrip van de sterk gecaliniseerde gebieden, heeft overschreden.

Gedurende korte tijd, tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw, maken de protestanten meer dan de helft van de reizigers uit; pas rond 1630 keert hun aantal tot normaler proporties terug. De uitsplitsing van de peregrinerenden over de twee belangrijkste bezochte landen laat zien dat de tijdelijke terugval van de katholieken onder hen voornamelijk te wijten is aan de sluiting van de Duitse universiteiten ten tijde van de Dertigjarige oorlog¹⁵. De algehele verarming van de katholieke bevolking in Brabant ten gevolge van een systematische politiek van uitsluiting van de meest lucratieve maatschappelijke ambten en functies, is zeer zeker in hoge mate van invloed geweest op deze ontwikkeling. Toch keerden de katholieken de universiteit nimmer de rug toe. Wel waren zij genoopt zich tevreden te stellen met een instelling die dicht bij huis lag. De plotselinge toename van het percentage protestanten vanaf 1650 is slechts relatief. Ze is het gevolg van de toevloed van calvinisten uit het Noorden die na de Vrede van Munster en de Grote Vergadering van 1651 het grootste deel van de bestuurlijke functies komen vervullen. In absolute cijfers blijven de katholieken in even groten getale peregrineren.

Conclusie.

Twee vragen werden aan het begin van deze korte bijdrage gesteld. Vormt de *peregrinatio* een onlosmakelijk bestanddeel van het universitair curriculum van de student uit het Ancien Régime? En onderscheidt de peregrinerende student zich wezenlijk van de jeugdige "tourist" die zich voorbereidt op een maatschappelijke functie?

Het staat vast dat de academiëreis naar verre landen tijdens het Ancien Régime eerder uitzondering dan regel is geweest¹⁶. Toegegeven, Noord-Brabant heeft een aparte plaats in de Noordelijke Nederlanden ingenomen. Niettemin is het nauwelijks voorstelbaar dat het percentage peregrinerenden, volgens de hier gebruikte defi-

15) Frankrijk en Italië blijven evenwel onverminderd aantrekkelijk voor zowel katholieke als protestantse studenten. Door de Duitse naties waar zij zich gewoonlijk lieten inschrijven, werd geen religiedwang uitgeoefend.

16) Vgl. H. Bots, "Voyage", 471; en van dezelfde, "Het grote Boek van de wereld: 'Bron' van lering en vermaak", *Kleio* 20 (1979), 118-125.

nitie, ooit de 10% van de totale studentenpopulatie heeft overschreden. De geringe frequentie van de *peregrinatio* naar het buitenland wordt nog duidelijker, als we het zeer kleine aantal studenten op de totale leeftijdsgroep in aanmerking nemen, namelijk ten hoogste 2.75% in de periode dat de Nederlandse universiteiten hun grootste bloei beleefden¹⁷. Volgens het meest optimistische berekeningsmodel kon slechts één jongeman op de 400 à 1500 leeftijdgenoten (afhankelijk van de periode) zich een reis naar het buitenland veroorloven.

Voorts lijkt het ons onjuist een fundamenteel onderscheid te maken tussen de peregrinerende student en de jeugdige "tourist". Als er al sprake is geweest van verschillende typen reizen, dan mag toch nog niet worden gesteld dat degenen die deze itineraria aflegden, wezenlijk van elkaar hebben verschild. De zogenaamde "touristen" bezochten niet zelden verscheidene universiteiten tijdens hun reis, terwijl de *pur sang*-studenten bijna zonder uitzondering toerisme bedreven en zich aan de genoegens overgaven die zij langs 's Heren wegen tegenkwamen. De stelling van mevr. Frank-van Westrienen dat academiereis en educatiereis naar het buitenland twee duidelijk te onderscheiden fenomenen zouden zijn, lijkt ons dan ook onhoudbaar. De populariteit van de educatiereis blijkt immers nauw verweven te zijn met de hoogte- en dieptepunten van de Europese universiteiten en weerspiegelt keer op keer de plaats welke door de universiteit concreet in het maatschappelijk bestel van een bepaalde periode wordt ingenomen. Voor de overgrote meerderheid van de peregrinerenden, die het uitgangspunt vormden van ons onderzoek, kan het universitaire leven in al zijn facetten onmogelijk worden losgemaakt van de reis naar het buitenland.

17) Vgl. R. Chartier en J. Revel, "Université et société dans l'Europe moderne: position des problèmes", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 25 (1978), 353-374; en de berekening in: W. Frijhoff, "Deventer en zijn gemiste universiteit: het Athenaeum in de sociaal-culturele geschiedenis van Overijssel", *Overijsselse historische bijdragen* 97 (1982), 70.

AANKONDIGINGEN VAN CONGRESSEN EN SYMPOSIA

International Standing Conference for the History of Education
Fifth Annual Conference, 4-7 September 1984

"EDUCATION IN THE ENLIGHTENMENT"

First Call for Papers

This is a first information about the Conference in 1984. The Conference will be held in the "Bibliotheca Augusta" in Wolfenbüttel (Fed. Rep. of Germany), one of the most famous research libraries for the history of the period from the 16th to the 18th century in Europe. Founded in 1572 this library became the greatest collection of books of its time under Duke Herzog-August (1579-1666). Leibniz was its librarian from 1690 to 1716. Lessing worked from 1770 to his death 1781 in the same position. The library today still is one of the most attractive research centers for the history of the early modern period and, as such, is designed for a Conference on the Enlightenment. Today it contains more than 600 000 volumes, a great collection of manuscripts and of bibles. Its special collections include maps, portraits, pamphlets, etc. Prof. Dr. Paul Raabe now is its director.

Wolfenbüttel is situated near Brunswick (Lower Saxony) about 80 km south-east of Hannover. Excellent travel connections are available for participants from East and West by rail and airplane.

The Conference will be held in the library complex of Wolfenbüttel, beginning in the late afternoon of September 4 and ending after lunch on September 7. The registration fee and accomodation charges are still under discussion but will not exceed the usual costs of the annual conferences. The conference committee tries to make special arrangements for a limited number of participants from countries with currency regulations.

Plenary and seminar sessions are planned for special subthemes of the conference. Subthemes will be formed out of the incoming

proposals of scholars. The conference is open for every speciality under the umbrella theme. Those who wish to contribute a paper are requested to inform the conference-president about the chosen theme. Manuscripts (10 pages maximum) should be in a suitable form for reproduction and must arrive by June 15, 1984.

All interested participants will receive further information and official program, registration form, etc. in the autumn of 1983.

Nadere informatie hierover kan worden ingewonnen bij:

Prof. Dr. Manfred Heinemann

Lüerstrasse 3

D-3000 Hannover

BRD.

*
* *
*

Program of the International Commission for the History of Universities for August 27-28, 1985.

Meeting of the XVIth International Congress of Historical Sciences.

Officers of the Commission:

President: A.L. Gabriel (USA)

Vice Presidents: R. Feenstra (Holland)

A. Gieysztor (Poland)

J. Monfrin (France)

Secretary General: J. Verger (France)

Dr. Helene Ahrweiler

Executive Secretary, International Committee of Historical Sciences

First Day: Tuesday, August 27, 1985

Morning Session:

9.00 a.m. - 12.00 noon Opening and welcoming remarks by the President of the International Commission for the History of Universities, A.L. Gabriel (USA)

Svatoš, Dr. Michal (Czechoslovakia): Karriere und soziale Mobilität der Prager Studenten im 14. und 15. Jahrhundert.

Garcia y Garcia, Dr. Antonio (Spain): La carrera jurídica en la Universidad de Salamanca durante la Edad Media.

Verger, Professor Jacques (France): Cours universitaires et ambition sociale: l'exemple méridional français.

Asztalos, Professor Monika (Sweden): Un genre littéraire: les notes de cours prises par les étudiants au Moyen Age.

Gabriel, Dr. A.L. (USA): The Career of Henry of Langenstein and Other German Scholars after Being Forced Out of Paris during the Great Schism.

Discussion

End of Morning Session, First Day

Afternoon Session:

3.00 p.m. - 6.00 p.m.

15-18 hours

Steinmetz, Professor Dr. Dr. h.c. Max (Germany DDR): Die deutschen Universitäten im Zeitalter des Humanismus.

Fletcher, Professor John M. (Great Britain): John Drusius of Flanders at Oxford.

Ridderikhoff, Dr. C.M. (Holland): The German Nation at the University of Orleans in the 16th Century.

Zorzoli, Professor Dr. Maria Carla (Italy): La carriera del professore universitario nell'Università lombarda in età spagnola.

Stelling-Michaud, Professor Sven (Switzerland): Orthodoxie et libéralisme théologique à Genève et dans les universités hollandaises à l'époque du schisme arminien.

Rüegg, Dr. Walter (Switzerland): La carrière universitaire suisse à l'époque de l'humanisme.

Discussion

End of Afternoon Session, First Day.

Second Day:

Wednesday, August 28, 1985

Morning Session "A":

9.00 a.m. - 12.00 noon Roegiers, Professor Jan (Belgium): La position et le rôle des professeurs louvanistes au sein de l'Eglise et de l'Etat (1425-1797).

Hoyer, Dr. Siegfried (Germany DDR): Universitätsentwicklung und deutscher Territorialstaat.

Frijhoff, Professor W.Th.M. (Holland): Le professeur hollandais sous l'ancien régime.

Sanchez y Sanchez, Dr. Daniel (Spain): Algunos aspectos de la proyección universitaria salmantina en América.

Van der Auwera, Madame Marleen (Belgium): Corps professoral gantois au 19e siècle.

Hockley, Professor James S. (Canada): Community of Scholars or Scholars in the Community: A Dilemma for the Humanistic University.

Discussion

End of Morning Session "A".

Afternoon Session:

3.00 p.m. - 7.00 p.m. 15-19 hours Lowe, Dr. Roy A. (Great Britain): Rise of a Campus Ideology in North America and England in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century.

Domonkos, Dr. L.S. (USA): Robert Hutchins of the University of Chicago in Pursuit of the Ideal University.

Antal, Professor József (Hungary): From the History of the Faculty of Medicine at the University of Budapest.

Cianferotti, Professor Dr. Giulio (Italy): Carriere accademiche in Italia agli inizi del Novecento.

Bruneau, Professor William (Canada): Philosophical Stones and Political Mortar: Louis Liard and the French University System, 1884-1917.

Szögi, Professor László (Hungary): The Commencement of the Instruction of Engineers at the University of Budapest, or the Sources for the History of Universities.

Havranek, Dr. Jan (Czechoslovakia): University Studies - Means of Social Essence or of Social Continuity? Its Function in the Central Europe in the 18th-20th Centuries.

Discussion

End of Afternoon Session

End of Public Sessions

Morning Session "B": Wednesday, August 28, 1985

9.00 a.m. - 12.00 noon Serrao, Professor Dr. Joaquim Verissimo (Portugal): No title.

da Gama Caeiro, Professor Dr. Francisco (Portugal): No title.

USSR: No names; no titles.

Poland: No names; no titles.

Germany BRD: No names; no titles.

VERSLAGEN VAN CONGRESSEN EN SYMPOSIA

Congres te Kraków (Polen), 19-21 mei 1983

Op 19, 20 en 21 mei 1983 werd door het Instituut voor Geschiedenis van de Uniwersytet Jagielloński te Kraków (Polen) voor de vierde achtereenvolgende maal een internationaal symposium gewijd aan universiteitsgeschiedenis georganiseerd. Het thema daarvan was ditmaal de 'peregrinatio academica' van de Renaissance tot het eind van de 19e eeuw. Tijdens het symposium werden in totaal 21 lezingen gehouden, waarvan slechts vijf door buitenlanders. Verschillende door de organisatoren uitgenodigde buitenlanders hebben in de huidige omstandigheden geen visum kunnen krijgen – ook ondergetekenden hebben dit pas na interventies tot op het hoogste niveau in Polen kunnen bemachtigen. De organisatoren hebben er ondanks de gezeten problemen dan ook alles voor gedaan de deelname van ondergetekenden veilig te stellen. Behalve een dertigtal deelnemers van verschillende universiteiten en van de Akademie van Wetenschappen in Polen, namen de volgende buitenlanders aan het congres deel: prof. D. Julia (C.N.R.S. en Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales te Parijs), die over de peregrinatio academica in Frankrijk sprak; dr. W. Fläschendräger (Leipzig); dr. H. de Ridder-Symoens (Gent); dr. M. Svatoš, dr. J. Pešek en dr. Z. Hojda (vertegenwoordigers van verschillende onderzoeksinstituten in Praag), prof. dr. J.A.H. Bots (Nijmegen) en prof. dr. W.Th.M. Frijhoff (Tilburg/Rotterdam).

De teksten van de bijdragen aan dit congres zullen te zijner tijd worden gepubliceerd in: *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* (Kraków).

Er mag tenslotte worden vermeld dat de organisatoren, vanwege de huidige moeilijkheden om het wetenschappelijk contact met het Westen te handhaven, herhaaldelijk hun vreugde over onze komst hebben betuigd, en dat dit congres een wezenlijke bijdrage heeft geleverd aan de versteviging van de banden tussen Oost en West op wetenschappelijk gebied.

J. A. H. Bots (K.U.N.)

W.Th.M. Frijhoff (K.H.T./E.U.R.)

NIEUWS OVER RECENTE PUBLICATIES

* Binnenkort zullen de Handelingen verschijnen van het in september 1982 te Doesburg gehouden symposium, dat gewijd was aan het onderwijs en de opvoeding in de 18e eeuw (georganiseerd door de *Werkgroep 18e Eeuw*). De titel luidt: *Onderwijs en opvoeding in de Nederlanden in de 18e Eeuw*, Maarssen (APA) 1983, ca. 200 pp. Prijs: f. 46,80. Hierin bijdragen van onder meer mevr. dr. E.P. de Booy, dr. W.Th.M. Frijhoff en dr. M. de Vroede.

* Onder de titel *The History of European Universities. Work in Progress and Publications* en onder auspiciën van The International Commission for the History of Universities geeft Dr. John M. Fletcher, Reader in the History of European Universities aan de universiteit van Aston (Birmingham), sinds enige tijd een bibliografisch jaaroverzicht uit van onderzoeksprojecten en publicaties in de verschillende landen op het gebied van de geschiedenis van het Europees hoger onderwijs. Het eerste deel hiervan, het jaar 1977 betreffend, verscheen in 1978. In elk nummer worden per land het lopend onderzoek en de in het onderhavige jaar verschenen publicaties (boeken en artikelen) opgesomd, eventueel met aanvullingen over de voorafgaande jaren. Elk nummer wordt afgesloten met een register van de landen en instellingen die in de titels van de onderzoeksprojecten en publicaties voorkomen. De rubriek betreffende Nederland en België staat onder redactie van mevr. dr. H. de Ridder-Symoens (R.U. Gent).

Voor abonnementen wende men zich tot:

John M. Fletcher, M.A., D. Phil. (Oxon.)
Reader in the History of European Universities
The Department of Modern Languages
The University of Aston in Birmingham
BIRMINGHAM B4 7ET
Groot-Brittannië

* Onlangs verscheen het verslagboek van het colloquium dat de Standing Conference of Rectors, presidents and vice-chancellors of the European Universities (CRE, Genève) in maart 1983 in Bern heeft georganiseerd in het kader van haar project universiteitsgeschiedenis. Het verslagboek, als no. 62 (second quarter 1983) van *CRE-Information* (Genève) verschenen, onder de titel: *Université et passé: A la recherche du passé. / Town and gown: The university in search of its origins*, bevat, naast nieuws over genoemd project, de volgende bijdragen:

- *Avant-propos*, Andris Barblan, Genève
- *Editorial*, Walter Rüegg, Bern
- *Université et communauté au Moyen Age*, Jacques Verger, Paris
- *The social function of Italian Renaissance universities: prospects for research*, Peter Denley, London
- *The reform of European universities in the sixteenth and seventeenth centuries*, Peter Burke, Cambridge
- *La migration académique des hommes et des idées en Europe, XIIIe-XVIIIe siècles*, Hilde de Ridder-Symoens, Gand
- *University development in the seventeenth and eighteenth centuries: a comparative study*, Notker Hammerstein, Frankfurt
- *Wilhelm von Humboldt (1767-1835) and the University: idea and implementation*, Laetitia Boehm, Munich
- *The development of education for technology both within and outside the university, and its relation to scientific research*, Gerrit Vossers, Eindhoven
- *The changing social function of the university: a historical retrospect*, Harold Perkin, Lancaster
- *Société et université de masse au XXe siècle: une perspective européenne*, Nikolaus Lobkowitz, Munich
- *On the perils and rewards of boldness*, Guy Neave, Paris

MEDEDELINGEN

Onder redactie van drs. G. Th. Jensma (secr.), drs. F. R. H. Smit en drs. F. Westra wordt een gedenkbundel voorbereid over de *Franecker Universiteit 1585-1985*, ter gelegenheid van het vierde eeuwfeest van de stichting van de Friese Academie.

Voorlopige inventarisatie van geïnteresseerden in de geschiedenis van het hoger onderwijs in Nederland.

Namen en adressen van degenen die vóór 1 augustus 1983 het inventarisatieformulier hebben teruggezonden en zich in de oprichting van een samenwerkingsverband geïnteresseerd hebben verklaard.

- Mevr. mr. M. J. A. M. Ahsmann, Sam van Houtenplein 16, 2314 EE Leiden.
 Mevr. M. van der Auwera, Baertsoenkaai 3, B-9000 Gent.
 Prof. dr. J. van den Berg, Witte Singel 31, 2311 BH Leiden.
 Prof. mr. G. C. J. J. van den Bergh, Proosdijweg 1, 6525 ET Nijmegen.
 Dr. K. van Berkel, Lindeboom 45, 4101 WG Culemborg.
 Dr. H. Beukers, Wassenaarseweg 62, 2333 AL Leiden.
 Mr. C. H. Bezemer, Opaalstraat 134, 2332 TN Leiden.
 Prof. dr. H. A. Bosman-Jelgersma, Mathenesserlaan 1, 2343 HA Oegstgeest.
 Prof. dr. J. A. H. Bots, Hijlekamp 12, 6585 XT Mook.
 Mevr. mr. A. M. M. Canoy-Olthoff, Weezenhof 37-10, 6536 HJ Nijmegen.
 Prof. dr. A. E. Cohen, Van Brouchovenlaan 4, 2343 HD Oegstgeest.
 Dr. N. L. Dodde, Julius Roentgenstraat 62, 2551 KV 's-Gravenhage.
 Prof. dr. J. A. van Dorsten, R. U. L., Postbus 9515, 2300 RA Leiden.
 Dr. S. Faber, Graan voor Visch 18216, 2132 GS Hoofddorp.
 Prof. mr. R. Feenstra, Van Slingelandtlaan 3, 2334 CA Leiden.
 Prof. dr. W. Th. M. Frijhoff, Stadhuisplein 353, 5038 TH Tilburg.
 Prof. dr. P. Gerbenzon, Kerklaan 56, 9751 NP Haren.
 Prof. dr. M. Groen, Lijsterbesstraat 3, 5671 AE Nuenen.
 Drs. C. Hakfoort, Weltevredenstraat 37, 3531 XP Utrecht.
 Dr. C. L. Heesakkers, Berlagestraat 19, 2321 EK Leiden.
 Drs. J. Heniger, Goudenregenstraat 70, 4131 BE Vianen.
 Prof. dr. R. Hooykaas, Krullelaan 35, 3701 TB Zeist.
 Drs. G. Th. Jensma, Soendastraat 17, 9715 NJ Groningen.
 Prof. dr. O. J. de Jong, Marislaan 10, 3582 HE Utrecht.
 Dr. H. J. de Jonge, Zeemanlaan 47, 2313 SW Leiden.
 Mevr. drs. W. G. Kamerbeek, Berlagestraat 19, 2321 EK Leiden.
 Drs. J. Kamerling, Berkenlaan 4, 3951 XX Maarn.
 Mr. W. R. H. Koops, Poorthofsweg 20, 9751 CE Haren.
 Mr. A. Krikke, Vliegiersplein 39, 2141 VD Vijfhuizen.
 Dr. P. H. D. Leupen, Hermelijnstraat 62, 6531 JZ Nijmegen.
 Drs. M. J. van Lieburg, Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam.
 Drs. H. W. Luttikholt, Postbus 13623, 2501 EP 's-Gravenhage.
 Mevr. prof. dr. A. M. Luyendijk-Elshout, Prins Bernhardlaan 60, 2341 KL Oegstgeest.

Dr. Th.J. Meijer, Overburgkade 35, 2275 XV Voorburg.
 Drs. W. Otterspeer, Rapenburg 73, 2311 GJ Leiden.
 Drs. L.C. Palm, Janskerkhof 30, 3512 BN Utrecht.
 Dr. C. de Pater, Janskerkhof 30, 3512 BN Utrecht.
 Prof.dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.
 Drs. F. Postma, Kerkbuurt 66, 1511 BE Oostzaan.
 Prof.dr.A.W. Reinink, Kromme Nieuwe Gracht 26, 3512 HJ Utrecht.
 Mevr.dr. H. de Ridder-Symoens, Grote Baan 98, B-9920 Lovendegem.
 Mevr. dr. C.M. Ridderikhoff, Marijkestraat 79, 1111 EJ Diemen.
 Mevr. drs. J. Roelevink, Chopinrode 63, 2717 BJ Zoetermeer.
 Drs. J. Scheurkogel, Van Swietenstraat 23, 2334 EA Leiden.
 Drs. F.R.H. Smit, Tuinbouwstraat 91, 9717 JD Groningen.
 Prof.dr. H.A.M. Snelders, Janskerkhof 30, 3512 BN Utrecht.
 Prof.dr. J. Sperna Weiland, Oudorpweg 32, 3062 RD Rotterdam.
 Mr. T.J. Veen, Melkweg 20, 1622 BA Hoorn.
 Drs. R. Visser, Prinseheuvellaan 5, 3951 VA Maarn.
 Drs. M. van Vliet, Keulsekade 6c, 3531 JV Utrecht.
 Mevr. drs. E.G.E. van der Wall, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.
 Prof.dr. E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, 9752 BJ Haren.
 Mevr. dr. O. Weijers, Nicolaas Beetslaan 91, 2273 RB Voorburg.
 Drs. F. Westra, Nieuwe Boteringestraat 96b, 9712 PS Groningen.
 Werkgroep Elites, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden.

Verschenen / Published / Paru / Erschienen

- BOERSEMA, B.R.C.A.: De Linie, 1946-1963, een weekblad in handen van jezuïeten. Onderzoek naar de pers als middel tot apostolaat... With a summary in English. 1978. 517 pp, 21 ill., plates. Softbound, 8vo. (ISBN*90 302 1212 8)
An exhaustive study of the post-war roman-catholic weekly De Linie, founded by the Jesuits, with references, bibliography and index of names.
- BRINKMAN, C. & J. LIENOS: Handboek voor de houtscheepmaker. Naar een manuscript van omstreeks 1960 bewerkt en van een inleiding, register en noten voorzien door J.P. PUYPE. 1980. 228 pp, 7 pl, over 100 figs. Softbound, 8vo. (ISBN 90 302 9652 6)
Handbook for the construction of wooden ships, edited with introduction, notes, index, from a manuscript from about 1960 in the Maritime Museum, Amsterdam.
- HOOFT, P.C.: Alle de gedrukte werken, 1611-1738. Facsimile herdruk, met korte inleidingen, uitgegeven onder redactie van W. HELLINGA en P. TUYMAN. 1972. 5733 pp, ill., 104 pl (46 fold.). 9 volumes.
 Cloth bound, 4to (I-III) & folio (IV-IX) (ISBN 90 6042 100 0)
The only complete edition of the printed works of Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), the most important literate and author of the Dutch golden age, a creator of the modern Dutch language. This facsimile is made after the best original editions published.
- JANSSEN, F.A.: Over houten drukpersen. Een studie van het bronnenmateriaal met het oog op de reconstructie van een houten drukpers... 1977. 88 pp, figs, ill. Softbound, 8vo. (ISBN 90 6024 078 2)
A study of extant wooden printing presses and reconstructions.
- NUSTELING, H.P.H.: De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool, 1831-1914... 1974. 559 pp, 63 tables, 18 figs, 1 pl.
 Softbound, 8vo. (ISBN*90 302 1101 6)
Rhine trade and shipping in times of steam and coal, 1831-1914. A study of merchandise transport and trade politics in the Rhine delta and the hinterland. With a summary in English. Mit einer deutschen Zusammenfassung.
- POLMAN, A.D.R.: Adversaria Pontiana. Verspreide geschriften van pater Pontianus Polman (1897-1968)... Voorzien van een voorwoord door C.P. VOORVELT... 1975. 328 pp, 1 portrait. Softbound, 8vo. (ISBN 90 302 1108 3)
A selection from the articles and essays of the church historian Mag. Dr. Pater Pontianus Polman O.F.M., with summaries in English.
- SCHOOK, C.: Handboekje voor letterzetters, boekdrukkers en correctors... door een letterzetter. Rotterdam 1854 & Gorinchem (1860), 2 dln. Fotoherdruk, met inleiding en registers... door F.A. JANSSEN. 1981. 471 pp, 7 figs, 14 pl. Softbound, 8vo. (ISBN 90 6024 084 7)
Handbook for compositors, printers, proof readers... 1854-60. Facs. edition, with introduction (English summary), indexes, illustrations.
- SCHRAM-PIGHI, L. & M.F. VAN TIEL-DIMAIO: Italia oggi. Antologia di testi italiani moderni... voorzien van annotaties en oefeningen. 1977. 235 pp, 36 ill., 1 table. Softbound, 8vo. (ISBN 90 302 1202 0)
- VISSCHER, A.R.: Letter-Juweel. Uit het bezit van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage in facsimile uitgegeven en ingeleid door C.W. DE KRUYTER. 1971. 87 pp. Cloth bound, small 8vo oblong. (ISBN 90 6042 111 6)
Facsimile, with introduction, of 32 poems, hand-written, 1620-45, by Anna Roemers Visscher (c.1583-1651), famous 17th c. Dutch poetess, artist and "femme savante".

Besteladres / Ordering address / Adresse de commande / Bestellschrift:

APA / POSTBUS 122 / NL - 3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

Published / Paru / Erschienen / Verschenen:

CHRIS L. HEESAKKERS

PRAECIDANEA DOUSANA

MATERIALS FOR
A BIOGRAPHY OF JANUS DOUSA PATER (1545-1604): HIS YOUTH

THE CORRESPONDENCE, 1568-1571,
WITH VICTOR GISELINUS (1539-1591) AROUND THE LITERARY DÉBUT
OF JANUS DOUSA,

EDITED WITH COMMENTARY, FOLLOWED BY
A STUDY OF HIS EARLY
LATIN POETRY AND HIS FIRST BOOK "EPIGRAMMATUM LIBRI ... 1569"
WITH A BIBLIOGRAPHY AND INDEXES

* * *
* *
*

Amsterdam 1976 (APA-Holland University Press). 213 pages, 6 plates.
Paper bound, 8vo. (ISBN*90 302 1208 X)
Partly reprinted from *LIAS II*.



APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

STUDIES INSTITUUT INTELLECTUELE BETREKKINGEN IN EUROPA IN DE 17e EEUW,
NIJMEGEN (SIB-SERIE), UITGEGEVEN DOOR HANS BOTS

*Studies of the Institute of Intellectual Relations between the West-European countries in the
17th century, Nijmegen (SIB-series), edited by Hans Bots*

ÉTUDES DE L'INSTITUT DE RECHERCHES DES RELATIONS INTELLECTUELLES DANS
L'EUROPE AU XVIIe SIÈCLE, NIMÈGUE (SIB), PUBLIÉES PAR HANS BOTS

(APA-Holland University Press, Amsterdam & Maarssen) (ISBN 90 302 1000 1)

★ ★ ★

SIB-delen verschenen / Volumes SIB parus / SIB-Bände erschienen / SIB volumes published:

1. Constantijn Huygens (1596-1687): zijn plaats in geleerd Europa. Twaalf studies, bibliografie, index. 1973. 503 pp, 3 pl. (ISBN 90 302 1001 X) (SIB 1)
2. Pieter Rabus en "De Boekzaal van Europe" 1692-1702. Verkenningen binnen de Republiek der Letteren ... 1974. 429 pp, 3 pl. (ISBN 90 302 1002 8) (SIB 2)
3. L'Album Amicorum de Cornelis de Glarges (1599-1683). Publié et annoté par H. Bots & G. van Gemert. 1975. 229 pp, 1 pl, 40 reprods. (ISBN 90 302 1003 6) (SIB 3)
4. Henri Basnage de Beauval en de "Histoire des Ouvrages des Savans" 1687-1709... Préface en français / Summary in English. 1976. 695 pp, 1 pl. (ISBN 90 302 1004 4) (SIB 4).
2 dln / vols.
5. Henri Basnage de Beauval et "L'Histoire des Ouvrages des Savans": Index analytique et lettres inédites ... 198.. (ISBN 90 302 1005 2) (SIB 5) en préparation / in voorbereiding / in preparation
6. Pieter Rabus (1660-1702), wegbereider van de Noordnederlandse Verlichting ... door J.J.V.M. de Vet. With summary in English. 1980. 470 pp, 7 pl. (ISBN*90 302 1006 0) (SIB 6)
7. De "Bibliothèque Universelle et Historique" 1686-1693, een periodiek als trefpunt van geletterd Europa. 1981. 415 pp, 1 pl. (ISBN 90 302 1007 9) (SIB 7)
8. La "Gazette" en province à travers ses réimpressions, 1631-1752. Une recherche analytique ... par G. Feyel. 1982. 464 pp, 56 pl, ill. (ISBN*90 302 1008 7) (SIB 8)
9. Le dernier voyage à Paris et en Bourgogne, 1640-1643, du réformé Claude Saumaise. Libre érudition et contrainte politique sous Richelieu ... par P. Leroy. 1983. 282 pp, 2 pl. (ISBN*90 302 1009 5) (SIB 9)
10. Reinier Leers (1654-1714), uitgever en boekverkoper te Rotterdam. Een Europees 'libraire' en zijn fonds... door O.S. Lankhorst. 1983. 313 pp, 7 pl. (ISBN*90 302 1010 9) (SIB 10)

★

In de SIB serie verschijnen studies en monografieën over de Republiek der Letteren, de ideeën-geschiedenis en geleerden in de 17e en 18e eeuw (Verlichting). De nadruk ligt op de internationale wetenschappelijke contacten en op de verwerking van nieuwe ideeën. De delen zijn voorzien van documentatie, annotaties, bibliografieën en registers.

In the SIB series studies and monographs are published on various aspects of the Republic of Letters, the history of ideas and on scholars in the 17th and 18th century (Enlightenment). Emphasis is on the international scholarly contacts and the absorption and digestion of new ideas. The volumes are documented with references, bibliographies, indexes.



Besteladres / Ordering address / Bestellanschrift / Adresse de commande:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

Verschenen / Published / Paru / Erschienen:

J. Y. H. A. JACOBS

JOAN CHRISTIAAN VAN ERCKEL

(1654 - 1734)

PLEITBEZORGER VOOR EEN LOCALE KERK

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

LEVEN EN WERKEN VAN DE PRIESTER-JURIST EN POLEMIST,

DEKEN VAN HET KAPITTEL VAN UTRECHT,

GRONDLEGGER VAN DE OUD-KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND

GEBASEERD OP GEDRUKTE EN ONGEDRUKTE BRONNEN,

MET EEN BIBLIOGRAFIE, PERSONENREGISTER EN SAMENVATTING

IN HET FRANS

* * *
* *
*

Life and works of Joan Christiaan van Erckel (1654-1734) "spiritual father" of the Utrecht Schism (Old-Catholic Church) and for more than forty years of his life champion of the rights of the Catholic Church in the North-Netherlands against Roman lack of understanding for the diaspora situation in which the Church found itself. This study is based on numerous published and hitherto unpublished sources, with extensive bibliography, an index of names, and a summary in French.

Amsterdam & Maarssen 1981. XLIII, 576 pp/pages, 6 platen/plates.

Ingenaaid/Softbound, 8vo. (ISBN*90 302 1238 1)

(APA-Holland University Press)



APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

Paru / Published / Erschienen / Verschenen:

W. TH. M. FRIJHOFF

LA
SOCIÉTÉ NÉERLANDAISE
ET
SES GRADUÉS, 1575-1814

UNE

RECHERCHE SÉRIELLE SUR LE STATUT DES INTELLECTUELS

À PARTIR DES REGISTRES UNIVERSITAIRES

AVEC UNE BIBLIOGRAPHIE, DES ANNEXES STATISTIQUES, TROIS INDEX

ET UN RÉSUMÉ EN NÉERLANDAIS

* * *

Dans le foisonnement actuel des études consacrées à l'histoire sociale, l'histoire des universités prise sous cet angle constitue un thème de premier ordre qui n'a attiré l'attention des spécialistes que depuis une dizaine d'années. L'auteur de cet ouvrage, qui a une profonde connaissance de l'histoire de l'éducation sous l'Ancien Régime, présente ici pour la première fois une analyse socio-culturelle de l'histoire de ces vénérables institutions universitaires à l'échelle d'un pays tout entier et sur une longue période.

Profitant d'une documentation exceptionnellement riche et complète, il a fait une étude sérieuse de l'ensemble des gradués originaires de la République des Provinces-Unies au cours des deux siècles de son existence. Après un tableau général du système d'enseignement supérieur néerlandais, l'auteur fournit de nombreux tableaux, cartes et graphiques qui permettent de suivre pas à pas l'évolution socioculturelle de l'intelligentsia.

*

Amsterdam 1981. XIX, 422 pages, 79 tableaux, cartes, graphiques et 5 ill.

Broché, in-8 / Softbound, 8vo. (ISBN*90 302 1232 2)

(APA-Holland University Press)



Adresse de commande / Ordering address / Bestellschrift / Besteladres:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

«WERKGROEP ACHTTIENDE EEUW»

ONDERWIJS & OPVOEDING

IN DE ACHTTIENDE EEUW

VERSLAG VAN HET SYMPOSIUM / DOESBURG 1982 / TEXTES DU COLLOQUE

ENSEIGNEMENT & ÉDUCATION
DANS LES PAYS-BAS AU DIX-HUITIÈME SIÈCLE

* * *

INHOUD / SOMMAIRE / CONTENTS

Willem Frijhoff, <i>Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw</i>	3
M. de Vroede, <i>Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18e naar de 19e eeuw</i>	41
J. Art, <i>Initiatieven inzake lager onderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden</i>	73
Eddy Put, <i>De hervorming van het Leuvense H. Drievuldigheidscollege in 1755</i>	85
E.P. de Booy, <i>Hoger beroepsonderwijs op de fundaties van de vrijvrouw van Renswoude, 1756-1811</i>	93
M. D'hoker, <i>Arm onderwijs voor arme kinderen. Bijdrage tot de studie van het lager beroepsonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de achttiende eeuw</i>	103
C.M. Schulten, <i>Militair onderwijs in de achttiende eeuw. Enkele uitgangspunten voor nader onderzoek</i>	113
O. Moorman van Kappen, <i>Strafrecht op de lagere school. De invloed van 'verlichte' achttiende-eeuwse denkbeelden op een vroeg-negentiende-eeuwse poging tot introductie van onderwijs in het strafrecht op de lagere scholen</i>	125
J.M.J.L. Noël, <i>L'école des filles et la philosophie du mariage dans les Pays-Bas du XVIe et du XVIIe siècle</i>	137
Léonie Ophof-Maass, <i>Kostscholen te Doetinchem en Doesburg aan het einde der 18e en het begin der 19e eeuw</i>	155
B. Kruithof, <i>Opvoedingsadviezen van Cats tot Beets. Continuïteit en vercheidenheid</i>	169
Willem Breekveldt, <i>Opvoedingsidealen in de roman "Cornelia Wildschut" (1793-1796) van E. Wolff-Bekker & A. Deken</i>	179
H. Bots & W. Frijhoff, <i>Slotwoord van de voorzitter en Inleiding tot de discussie</i>	191

* * *

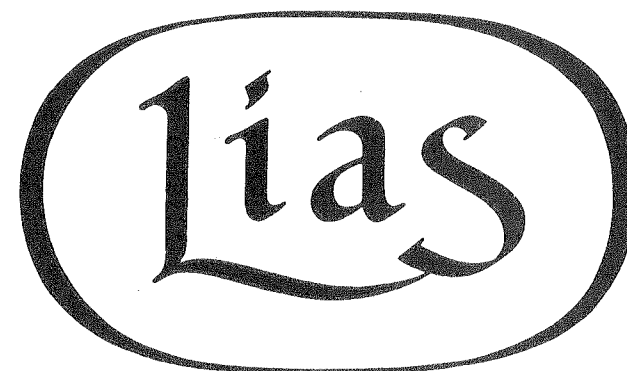
Amsterdam & Maarssen 1983 (APA-Holland University Press). (ISBN 90 302 1401 5)
V, 197 pp, 7 ills, figs, pl. Ingehaaid/Broché/Softbound, 24x16.

Besteladres / Adresse de commande / Bestellschrift / Ordering address:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND



Publication of original manuscript material in the fields of art, culture, history, literature, politics, religion, social sciences, history of medicine and sciences, from the 16th to the 19th century, edited with introductions and annotations, as well as studies based on unpublished manuscripts.



SOURCES AND DOCUMENTS RELATING TO THE EARLY MODERN HISTORY OF IDEAS

**
*

LIAS (semi-annual periodical). Volumes I-VIII (16 parts). 2532 pages, figs, 20 plates.
Amsterdam & Maarssen 1974-1981 (1982).
Softbound, 16x24 cm. (ISSN 0304-0003)
Annual subscriptions (2 issues per volume per year) will gladly be accepted.

Editorial Board / Redaktion / Rédaction / Redactie: P.P. Bockstaele, Leuven; J.A.H. Bots, Nijmegen; R. Crahay, Mons; D. de Moulin, Nijmegen; A.Th. van Deursen, Amsterdam; C.L. Heesakkers, Leiden; C.S.M. Rademaker, Bavel; H. de Ridder-Symoens, Gent; J. Roegiers, Leuven; J.A.G. Tans, Groningen; J. Vercruysse, Brussel/Bruxelles; J.J. de Vet, Nijmegen
(APA-Holland University Press)



Ordering address / Bestellschrift / Adresse de commande / Besteladres:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND